CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भक्तिचन्द्रिका

क्र २/२१

आम्नाय-ग्रन्थालय,
करौंदी
वाराणसी-५

-ग्रन्थालय
करौंदी, वाराणसी-५
क्र २/२१

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

1. CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शिवपुरी ग्रंथालय
आबू पर्वत

3424
आम्नाय-ग्रन्थालय,
भरतनिधि, करौंदी
वाराणसी-5

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain. Digitizagtion by eGangotri

THE

PRINCESS OF WALES

SARASWATI BHAVANA TEXTS

No. 9

(PART I)

आम्नाय-ग्रन्थालय,
भरतनिधि, करौंदी
वाराणसी-5

EDITED BY

GOPĪ NĀTHA KAVIRĀJA

THE

BHAKTI CHANDRIKĀ

Printed by

JAI KRISHNA DAS GUPTA,
at the Vidya Vilas Press,
Gopal Mandir Lane,
BENARES CITY.

1924

Saleable at half of the printed price.

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

२३०.१
भागवत

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

3/2/21
V.B.T.

नारायणतीर्थविरचिता

भक्तिचन्द्रिका

(शाण्डिल्यसूत्रव्याख्या)

आम्नाय-ग्रन्थालय
भरतनिधि, करौंदी
वाराणसी-5
आम्नाय-ग्रन्थालय,
भरतनिधि, करौंदी
वाराणसी-5

THE

BHAKTI CHANDRIKĀ

(COMMENTARY ON ŚĀṆḌILYA SŪTRA)

OF

NĀRĀYAṆA TĪRTHA

EDITED WITH INTRODUCTION ETC

BY

GOPI NATH KAVIRAJ, M. A.,

LIBRARIAN, GOVERNMENT SANSKRIT LIBRARY,

SARASVATI BHAVANA, BENARES.

1924

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आम्नाय-ग्रन्थालय, भारतनिधि, करौंदी वाराणसी-5

PREFATORY NOTE.

The present edition of Bhakti Chandrikā is based upon a single Manuscript, the only one available, existing in the Government Sanskrit Library, Benares. It may be described as follows:—

Leaves, 1–116. Size, 9.9″ × 4.5″ inches, Lines, 11 in a page; and letters, 45 in a line. Countrymade paper. Deva Nāgarī script. Date, Saṃvat 1813 (= 1756 A.D.). Read and Corrected. The Colophon: संव० १८१३ समैनाम जेठ सुदि ६ वार के पुस्तक समाप्तं ॥ श्रीरस्तु शुभमस्तु ॥ श्री ॥ गोविंदाय नमः ॥ At the end of the Ms. appear the following verses:—

अपश्यन्नेवेदं श्रुतधनकलत्रादिनिखिलं
समस्तव्यापारोपरतमनसौत्सुक्यविवशः ।
अवश्यं त्वं द्रक्ष्यस्यवहितदृशा कंसमथनं
समासीनं वृंदावनभुवि महानंदसुभगं ॥
कदाचिद् गोविंदे नयनपथमुल्लंघ्य विपिनं
परं प्राप्ते कांचिद्धरिचरणसंसक्तहृदया ।
गलद्वाष्पासारप्लुतकुचतटीभारनमिता
तदानीमेवाभूत्तनुतनुतया स्रस्तवलया ॥

* * *

There have appeared on Śāṇḍilya's Bhaktisūtras *two* Commentaries up to date, viz. one by Svapneśvara and the other by Bhavadeva. The Bhakti Chandrikā, by Nārāyana Tīrtha, is an addition, and a valuable addition, to this list. The interest of this Commentary is derived from the fact

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

that it is an elaborate interpretation on the sūtras embodying many of the current views of the Bhakti Schools and that it is the work of a scholar who, apart from his versatile productions, was one of the foremost Sannyāsins of his time at Benares. In this last respect he bears a close affinity to the great Madhusūdana Sarasvatī, of whose Bhagavadbhaktirasāyana he seems to have made a liberal use.

Further details regarding the work and its author will appear in the 'Introduction' in the second part of this work.

Government Sanskrit College,
BENARES.
March 30, 1924.

Gopi Nath Kaviraj

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

आम्नाय-ग्रन्थालय, भरतमिलाप, वाराणसी-5

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमन्नारायणतीर्थविरचिता

शाण्डिल्यभक्तिसूत्रव्याख्या

भक्तिचन्द्रिका

गानैर्नारदगोपिकादिषु निजप्रेमाणमावर्द्धयन्
स्वे स्वे कर्मणि योजयन्सुरमुखान् शुद्धात्मबुद्धिप्रदः ॥
नित्यं यः सनकादिकेभ्य उरुधीगीतः श्रुतौ राजते
सत्यज्ञानसुखात्मकं तमनिशं कृष्णाभिधानं नुमः ॥१॥

अजस्रमसितोज्ज्वलो युगयुजोः परं शर्मकृत्
कलङ्करहितः कलासहित ईश्वरो विश्वतः ॥
रसामृतमयोऽनिशं मसृतभाश्च राधादिभि-
र्द्वितारबुधसूरसौ स्फुरति कृष्णचन्द्रः प्रियः ॥ २ ॥

चेतोवृत्तिश्चकोरी हरिचरणजुषां वेदबद्धादराणां
सानन्दाः कुर्वती या यदि सकृद्गता (!) पूर्वसत्सङ्गलभ्या ॥
कर्मज्ञानाभिमानाऽधमनिबिडतमःस्तोमविध्वंसदक्षा
पक्षाभ्यामाप्तरक्षा जयति हरिरतिश्चन्द्रिका तापतक्षा ॥३॥

ब्रह्माद्वैतपुमर्थपूर्णरसिकां शाण्डिल्यसूत्रे युतां
द्वैतध्वान्तविनाशमुख्यफलिकां सद्भक्तिसच्चन्द्रिकाम् ॥
स्मृत्वा चित्तरितीर्णशास्त्रजलधीन्नत्वा गुरून् तीर्थपे
तीर्थे तीर्थफलां तनोति मतिमान्नारायणाख्यो यतिः ॥४॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परत्रान्तासङ्गञ्जनयति रतिर्या नियमतः
परस्मिन्नत्रास्मिन्समरसतया पश्यत इमाम् ॥
परप्रेमा सेयं भवति परमानन्दमधुरा
परा भक्तिः प्रोक्ता रस इति रसास्वादनचणैः ॥ ५ ॥

रतिर्भावः पूर्वः समुचितविभावादिनिचयै-
श्चमत्कारोन्निद्रश्चटुलतरकाव्याधवचितैः ॥
मुहुश्चर्व्यः पूर्णः प्रविगलितवेद्यान्तरभरः
परानन्दाऽऽभोगः स्फुरति धुरि श्रृङ्गारवचनः ॥ ६ ॥

अखण्डं विज्ञानं विदलितपराज्ञानममलं
समुत्कर्षज्ञानप्रविततसरण्या सरलया ॥
रतौ हेतुः पश्यन्निति निगममौलौ निगदिता
रतिः क्रीडानन्दो मिथुनमिति पूर्णा परिणता ॥ ७ ॥

इहैवं शब्देनोल्लिखितसदखण्डाकलनतः
स्फुटं पश्यन्नित्ये तदपि ननु मन्वान इति च ॥
विजानन्नित्येवं क्रमप्रसरणितो हेतुनिकरं
श्रुतिर्ब्रूते रत्यादिषु भवति शीर्षा भगवती ॥ ८ ॥

अभिक्रामं वाचा क्रमणमयते ऽङ्गत्वमुदिते
ह्वधातोरर्थेऽश्नन्सुहित इति वाक्येऽशनमपि ॥
निदानत्वं ब्रह्मावित निखिलविद्वत्सु नयतः
प्रसिद्धं छन्दोगश्रुतिगिरि समुन्नेयमुचितम् ॥ ९ ॥

रतिक्रीडावाक्यं स्मृतिरपि हि माश्वेति वदतः
फलं भक्तेर्मुक्तिं परमपुरुषार्थाऽऽत्मकतया ॥
महाभक्तो मुक्तिन्निरतरतितो नेच्छति फलं
तथाप्यस्मै दत्ते हितधिषणया साधु भगवान् ॥ १० ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

प्रभुर्लोके सेवानिरतमनुरागेण रहितं
जनं वित्ते दृष्ट्वापचितिविधये स्वं वितरति ॥
तथा भक्तं मुक्तौ कलयति दयापूर्णहृदयः
स्वरूपे स्वास्मिंस्तत्सुखमयमयं हीति भगवान् ॥ ११ ॥

रतौ हेतुं ज्ञानं हृदि परिकलय्योदितदिशा-
ऽतनोद्व्यासः सूत्रं विमलचतुरध्यायविततम् ।
ततो ह्यस्येत्येवं विलसदपि संराधन इति
स्फुटं प्रोक्तं युक्तं फलमत इतीदृक्च तदिह ॥ १२ ॥

विनेयैर्जिज्ञास्यामृतफलपरा भक्तिरखिलै-
स्ततस्तामानाद्यैर्विलसदनुबन्धा प्रथमतः ॥
मनोज्ञं शाण्डिल्यो मधुरतरमङ्गल्यवचसा
निबध्नाति न्यायैरथ पदमुखेनातिविशदम् ॥ १३ ॥

भगवत्सिंह, मानेगाँव, सारनाथ-वाराणसी

अथातो भक्तिजिज्ञासा ॥ १ ॥

अथेति । अथशब्दः स्वरूपेण मङ्गलम् । अर्थश्चास्यारम्भ एव । अत इति । इदं शब्दो भक्तेः पुमर्थसाधनत्वपरामर्शकः । जिज्ञासाशब्दो निरूपणलाक्षणिकः । तथा चायमर्थः—अत्यन्तपुमर्थोपायत्वाद्भक्तिर्निरूप्यत इति । अथवा अथशब्द आनन्तर्ये । अत इतीदंशब्दार्थ आनन्तर्यनिरूपकः । इदंशब्दश्च बुद्धिस्थकर्मकाण्डफलस्य स्वर्गादेः क्षयित्वादिदोषस्य ब्रह्मविद्यायाश्च दुर्निरूपफलत्वस्य परामर्शं परामृशति । तदयमर्थः—कर्मणः फलं, तावद्बहुतरदुःखानुविद्धं साधनपारतन्त्र्यक्षयित्वादिदोषात् । ब्रह्मविद्या च दुर्निरूपफला मोक्षस्याविद्यानिवृत्तिरूपस्य दुःखध्वंसस्य चात्मनो भेदे सत्यत्वे द्वैतप्रसङ्गात् । मिथ्यात्वे प्रतियो-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ग्युन्मज्जनप्रसङ्गात् । अभेदे स्वात्मरूपतया नित्यत्वेनासाध्यत्वादिति परामर्शानन्तरं विवक्षितविवेकेन सुखसंविदालिङ्गितत्वेन भक्तेरेव पुमर्थकोटिप्रविष्टतयेष्टत्वात्तद्धेतौ तद्गोचरज्ञाने इच्छा भवतीत्यर्थः । अथवा सम्पादितकर्मज्ञानोभयस्यापि चेतसो भगवद्गुणगानपराणामिवानन्दमग्नताया अनुपलब्धेर्भक्तेरेव विजातीयानन्दाविर्भावहेतुत्वमिति परामर्शानन्तरं केयं कातिविधेति जिज्ञासा भवतीत्यर्थः । पुमर्थस्यानन्दस्य स्वत एवेष्टत्वेन तदुपायेऽवश्यं जिज्ञासोदयादिति भावः । अत्र भक्तिमीमांसेति विहाय भक्तिजिज्ञासेति कथनेन भक्तेः पुमर्थता सूचिता । वेदान्ते ब्रह्मगोचरज्ञानेच्छया ब्रह्मण इवात्र भक्तिगोचरज्ञानेच्छया भक्तेरिष्टत्वलाभादिति स्वयं बोध्यम् । अत्रास्य शास्त्रस्य भक्तिर्विषयो भक्तिद्वारा कैवल्यं फलम् । अर्थाद्भक्तिकामोऽधिकारी, सम्बन्धस्तु शास्त्रकैवल्ययोः प्रयोज्यप्रयोजकभावः । भक्तिकैवल्ययोस्तु साध्यसाधनभावो बोध्य इत्यास्तां विस्तरः ॥ १ ॥

तत्र भक्तिर्भजनं, तच्च भज सेवायामिति धात्वनुसारान्न सेवामात्रं समानेऽपि राजसेवाकर्मणि भक्तोऽयमभक्तोऽयमिति भेदव्यपदेशदर्शनात् । नाप्याराध्यत्वेन ज्ञानम्, सा भयबलादिना नमस्कार्यत्वादिज्ञानवत्यपि भक्तोऽयमिति व्यवहारापत्तेः पूजानमस्काराद्याराधनास्वननुगमाच्च । अत एव न श्रवणादयोऽपि, तत्र धातोः शक्तिकल्पने गौरवात् । किन्तु 'भक्तिरस्य [भजनं] तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनामुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्यम् ।'

'भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते ।
स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो हि भिद्यते ॥'

इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनानुसाराद्भावविशेष एवेत्याशयवानाह—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सा पराऽनुरक्तिरीश्वरे ॥ २ ॥

अत्र सेति लक्ष्यनिर्देशः, शेषं लक्षणम् । परेति गौणीं व्यावर्तयति, ईश्वर इत्याराध्याभिप्रायम् । तथा चाराध्यविषयकागौणरागत्वमेव सा । इह तु जगदाराध्यपरमेश्वराविषया । अनुस्त्वत्र न लक्षणान्तर्गतः किन्तु तन्महिमादिज्ञानादनु पश्चाज्जायमानत्वादनुरक्तिरित्युक्तम् । तस्या अगौणत्वन्तु तद्गुणगणश्रवणादिनानन्यविषयोत्कण्ठाह्लादविशेषादिजनकत्वेन लौकिकानुरागादावित्र सुग्रहम् । यथोक्तं प्रह्लादेन —

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्माऽपसर्पतु ॥
(वि० पु० १–२०–१७)इत्यादि ।

अत्राविवेकिनां विषयेषु सुखसाधनेषु या प्रीतिरनुरागविशेषः सा त्वामनुस्मरतो मम हृदयान्नापयातु विषयानुल्लङ्घ्य त्वामेव निरतिशयसुखरूपमालम्बतामित्यर्थात्प्रीतिशब्दः सुखनियतरागार्थो न सुखार्थस्तस्य सविषयत्वाभावेन विषयसप्तम्यनुपपत्तेः । तस्याः सुखज्ञानरूपत्वेऽपि तज्ज्ञानस्य सुखविषयत्वाद्विषयविषयकत्वासम्भवात् । नन्वास्तामनुरक्तिः प्रीतिर्भक्तिस्त्वन्यैव —

नाथ योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम् ।
तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ॥
(वि० पु० १–२०–१६)

इति प्रार्थ्य या प्रीतिरविवेकानामिति पृथक्प्रार्थनात् । न च भक्तिरच्युताऽस्त्विति प्रोच्य या प्रीतिरित्युत्तरत्र सैव भक्तिः प्रीतिशब्देनोच्यत इति श्लोकद्वयस्यैकवाक्यतापौनरुक्त्यप्रसङ्गाव ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अपि च न प्रतीतिः प्रार्थ्यते किन्तु विरक्तिः । तथा हि—हे माप लक्ष्मीपते । आविवेकिनां विषयेषु या प्रीतिः सा त्वामनुस्मरतो हृदयात्सर्पतु गच्छतादिति रागनिवृत्तिः प्रार्थ्यते अतो नैकवाक्यतेति चेत् । असाध्वेतत् । यदि भक्तेरन्या प्रीतिर्विरक्तिर्वा प्रार्थ्यते तर्हि तस्या अपि भगवद्वाक्ये भक्तेरिवानुभाषणेनाऽनुग्रहेण भावितव्यम् ।

'भक्तिर्मयि तवास्त्येव भूयोऽप्येवं भविष्यति' इतिवत् ,

प्रीतिर्मयि तवास्त्येव भूयोऽप्येवं भविष्यति ।
विषयेषु विरागोऽस्ति भूयोऽप्येवं भविष्यति ॥

इति वा । न चैवमभवत् । तस्मान्नाथ योनिसहस्रेष्विति श्लोकोद्दिष्टाया भक्तेः स्वरूपवर्णनमुत्तरश्लोकेन क्रियत इति श्लोकद्वयस्यैकवाक्यत्वात्प्रीतिभक्त्योरभेद एवात्रगम्यते प्रीतिरेव च रतिः परां काष्ठां गता प्रेमेत्युच्यते । यथा पञ्चरात्रे—

अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसंज्ञिता ।
भक्तिरित्युच्यते भीष्मप्रह्लादोद्धवनारदैः ॥ इति ।

अनन्यममताऽव्यभिचारिममता यस्यां न कदाचिदपि कथमप्यलंबुद्धिः । तदुक्तम्—

काम्याप्तौ न विवर्तते मम मुहुः स्यादेधते किन्तु त-
त्संयोगेऽपि वियोगलालनमितौ विश्लेषभीत्या मुहुः ।
मोषो यस्य न दोषतोऽपि रसतां नीतो विभावादिभि-
र्भावः कोऽपि पराऽनुरक्तिरिति तां भक्तिं जगौ सूत्रकृत् ॥

यथा श्रीभागवते—

गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं
यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्ति ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दृग्भिर्हृदीकृतमलं परिरभ्य सर्वा-
स्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापम् ॥
दृढं प्रलब्धास्त्रपया च हापिताः
प्रस्तोभिताः क्रीडनवच्च कारिताः ।
वस्त्राणि चैवापहृतान्यथाप्यमुं
तानभ्यसूयन् प्रियसङ्गनिर्वृताः ॥
अटति यद्भवानह्नि काननं
त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् ।
कुटिलकुन्तलं श्रीमुखञ्च ते
जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम् ॥ इति ।

यथा वाऽन्यत्र—

श्यामं वामगतिं दृशि श्रुतिवशाच्चेतोहरं स्वं जुषां
देहादेर्ममतापहं ममतयाक्रान्तं नयन्मानसम् ।
हाहा हन्त सहस्रशो न च गुणैराकर्णितं वीक्षितं
कृष्णं मुञ्चति नो मनोऽभिलषति श्रोत्रस्य कोटिं दृशाम् ॥

अस्यास्तु वृत्तेः सुखरूपभगवत्प्रतिबिम्बोद्ग्राहित्वेन भगवद्विषयत्वात्सुखरूपतापि । इत्थमेव च भक्तेरत्र रसरूपत्वलब्ध्या निरुपधीच्छाविषयतया फलाभिसन्धानशून्याया पुमर्थरूपता सिध्यति । अन्यथा तु स्वतः पुरुषार्थत्वहानौ फलाभिसन्धानवती प्रवृत्तिरिति भक्तेः स्वरूपहानिरेव स्यादिति स्वयं बोध्यम् ।

अयञ्च प्रेमा द्विधा—ईशप्रसादजो भावजश्च । तत्रेशप्रसादजो यथा—

ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः ।
अव्रतातप्ततपसो मत्सङ्गान्मामुपागताः ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ भावजः। तत्र भावो नाम भाव्यगुणश्रवणेन स्नेहाद्युद्दीपनद्वारा द्रुतस्य चित्तस्य धारावाहिकी भाव्याकारा वृत्तिः। यथा। विष्णुपुराणे—

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाऽम्भसोऽम्बुधौ॥
(भाग० ३. २९. ११)

इति। अस्यामेव विभावादिना रसरूपतयाऽभिव्यक्तपरमानन्दलक्षणभाव्याकारानपायात्स्थायिभावं रसं वदन्ति रसविदः। इत्थञ्च लौकिकरसे शृङ्गारादौ विषयावच्छिन्नस्यैव चिदानन्दांशस्य स्फुरणादानन्दांशस्य न्यूनत्वं भगवदाकारोक्तचेतोवृत्तिलक्षणे भक्तिरसे त्वनवच्छिन्नचिदानन्दघनस्य भगवतः स्फुरणादनन्ताधिक्यमानन्दस्य अतो भगवद्भक्तिरस एव लौकिकरसानुपेक्ष्य परमरासिकैः सेव्यः। यथा भागवते—

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठ-
स्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात्।
न चलति भगवत्पदारविन्दा-
ल्लवनिमिषार्धमपि स वैष्णवाग्र्यः॥ इति।

भावश्चायमीशतद्भक्तप्रसादजः साधनजश्चेति द्विविधोऽपि प्रेमहेतुः।

तत्रेशप्रसादजो यथा नारदीये—

सर्वमङ्गलमूर्धन्या पूर्णानन्दमयी शुभा।
द्विजेन्द्र तव मय्यस्तु भक्तिरव्यभिचारिणी॥ इति।

ईशभक्तप्रसादजो यथा सप्तमे नारदप्रसादेन प्रह्लादस्य—

गुणैरलमसङ्ख्येयैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते।
वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिः॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत्तन्मयस्तथा ।
कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम् ॥
आसीनः पर्यटन्नश्नन् शयानः प्रपिबन् ब्रुवन् ।
नानुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भितः ॥
(भाग० ७. ४. ३७-३८)

इत्यादि । साधनजो यथा—प्रथमे

तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायता-
मनुग्रहेणाश्रृणवं मनोहराः ।
ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विशृण्वतः
प्रियश्रवस्यङ्ग ममाभवद्रतिः ॥ इति ।

कथाश्रवणादिकं धर्मबुद्ध्याऽनुष्ठानपर्यन्तमविवक्षितम् । तेन गोप्यादौ न व्यभिचारः । अतएव पामराणां कामिन्यादिष्विवा-त्मारामाणां भगवति विद्यमानस्य भावोत्थप्रेम्णः कार्यकार-णादिलिङ्गै र्भेदाभावेऽपि विषयप्रेमापेक्षया भगवत्प्रेम्ण उत्कृष्ट-त्वं स्वरूपगुणाद्युत्कर्षनिबन्धनमेवोपवर्णितं वृद्धैः ।

ब्रह्मण्याविष्टचित्तानां सर्वदाऽऽनन्ददर्शनम् ।
पुत्राद्यासक्तचित्तानां तापश्रेणीति दृश्यते ॥
अत एव विषयस्नेहं न्यक्कुर्वन्त्यभिज्ञाः ।
स्नेहस्य तस्य धिक्कारो यो न चुम्बति केशवम् ॥ इति ।
ब्रह्मण्याविष्टचित्ता अपि चतुर्विधा उदाहृतास्तन्त्रे ।

नित्यं प्रेमपरीतात्मा कदाचित्प्रेममोहितः ।
कृत्रिमप्रेमयुक्तश्च प्रेमोदारश्चतुर्थकः ॥
चत्वारः प्रेमभक्ताः स्युस्तत्राद्यो गोपिकागणः ।
नैतस्य विप्रलम्भोऽस्ति कृष्णप्रेमसमाधिना ॥

२

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

द्वितीयः शुकदेवादिः सम+++दर्शनात् ।
ईशप्रेम्णि हठाच्चित्तं चिरं येन निवेश्यते ॥
स स्यात्तृतीयः सोऽपि स्याद्‌द्विविधस्तत्र चादिमः ।
विषयस्य विरोधेनाविरोधेनापि चेतरः ॥
प्रह्लादादिमुखस्त्वाद्य अर्जुनादिस्तथा परः ।
गोपीमुखानां मुक्तानां मध्ये नैकतरोऽप्यहम् ॥
इति शोचति यो नित्यं प्रेमोदारः स उच्यते ।
यथा युधिष्ठिरो राजेत्येवं भक्तचतुष्टयम् ॥ इति ।

ननु सर्वस्यापि सगुणप्रेम्णो वियोगे दुःखजनकत्वात् गोपीप्रभृतीनाञ्च तथाश्रवणात् कामिन्यादिगोचरस्येव हेयत्वमेव युक्तम् । उक्तञ्च विष्णुपुराणे—

यावद्धि कुरुते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियान् ।
तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कवः ॥ इति ।

अतः प्रेम्ण उत्कर्षवर्णनमसङ्गतमिति चेन्मैवम् । तद्वियोगस्य नान्तरीयदुःखजनकत्वेऽपि प्रेमाविवर्धकत्वेनोत्कर्षाक्षतेः । तदुक्तं तत्रैव—

उत्तमे वस्तुनि प्रेमा योऽस्ति तस्य विवृद्धये ।
वियोगो दुःखयोगस्तु नान्तरीयकताङ्गतः ॥

नन्विदं कामिन्यादिवियोगेऽपि तुल्यमिति चेत् । भ्रान्तोऽसि । तत्रापि वियोगस्य प्रेमविवर्धकत्वेऽपि तत्प्रेम्णो दुःखमात्रफलकत्वेनोत्कर्षासम्भवात् । एतदप्युक्तं तत्रैव—

अनुत्तमेऽप्ययोगेन बहुलं प्रेम जन्यताम् ।
नैतावता तदुत्कर्षो दुःखमात्रं फलं यतः ॥ इति ।

तथाच वियोगकृतदुःखेनापकर्षसाधने भवानुबन्धित्वमुपा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

धिरिति ध्येयम् । उत्कर्षोऽपि न बाहुल्यं किन्तु भवबन्धनाशकत्वरूपमेव वा बोध्यः । अतो गोपीनां कृष्णवियोगेऽपि न हानिः । वस्तुतस्तु तादृशप्रेमभक्तानां न कदापि भगवद्वियोगः नित्यलीलाविग्रहस्य सदा सान्निध्यात् । तेषु भूतावेशन्यायेन प्रवेशोपगमाद्वा । अत एव रासादौ—

ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृबन्धुभिः ।
गोविन्दापहृतात्मानो न न्यवर्तन्त सौहृदात् ।

इत्यास्तां विस्तरः ।

प्रेम द्वादशधा निरुक्तमखिलैर्भक्तैर्यदास्वादितं
गोपीभिर्हरिपादपद्ममकरन्दानन्दपूर्णात्मभिः ।
उद्देशं क्रमशो वदामि पृथगेषां तत्परं लक्षणं
स्वारस्यात्तदुदाहृतीरभिदधे प्रेमाभिधे वस्तुनि ॥

उद्देशो यथा—

उप्तं पक्वं ललितं दलितं मिलितं तथा कलितम् ।
छलितं चलितं क्रान्तं विह्वतं गलितञ्च सन्तृप्तम् ॥
विक्रान्तमथ संक्रान्तं संह्वतञ्चेति भेदतः ।
भेदाः पञ्चदशेत्यन्ये प्रेम्णां लक्षणभेदतः ॥

अथोप्तम्—

समौत्सुक्यं चित्ते श्रुतिसुखनिमित्तेन दृशिगं
मुकुन्दादावन्यासहनमनिशं यन्नियमतः ।
मम स्यादित्येवं परिणतिमितास्यात्सुमनसो
द्रुतिः सोप्तं प्रेम प्रथितमितरालभ्यमुदितम् ॥

यथा—

घनश्यामः कामं लघयति निकामं निजरुचा
ततः श्रुत्वा दृष्ट्वा भवति च दृगौत्कण्ठ्यविवशा ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

उदासीना गेहे भवति निजदेहेऽपि नितरां
न सेहेऽन्यालोकश्रवणमननानि द्रुतमनाः ॥

तदुक्तं भागवते—ऋषिपत्नीनां

श्रुत्वाच्युतमुपायान्तं नित्यं तद्दर्शनोत्सुकाः ।
तत्कथाक्षिप्तमनसो बभूवुर्जातसंभ्रमाः ॥ इति ।

यथा वाऽक्रूरस्य—

किं मे पूर्वतयोऽधमस्य कृतवान्कृष्णः परानुग्रहं
सौन्दर्यार्णवविग्रहं स्मितमुखं द्रक्ष्यामि नन्दात्मजम् ।
कृष्णो मां परिरक्ष्यते शिरसि मे हस्ताब्जमाधास्यते
ऽक्रूर स्वागतमास्यतामिति वदन् कर्ता कृतार्थं तनुः ॥

अथ पत्तम्—

यदा व्याजप्रश्नाद्भवति तदभिव्यक्तमतुलं
प्रियादर्शौत्कण्ठ्यकपटकृतितो वा पटुधियः ।
तदा पत्तं प्रेम प्रथितसुषमायत्तमुदितं
यतः श्रुत्यानन्दो गुणकथनलभ्यादपि परः ॥

यथा—

अथोदन्त प्रातस्तरलनयनाभ्यां निगदितः
किमर्थं कस्यायं स्त्रवद्हितमतिभ्यामपि च कः ।
निशम्यानन्दस्य द्रुततरमितानन्दजनुष-
स्तदा प्रेम्णारण्यं कुसुमनिचयायेति वदती ॥

यथा वा—

गोप्यो दूतं प्रकल्प्य भ्रमरमनुगतं प्रोचुरङ्घ्रिं स्पृश त्वं
मा मे कृष्णप्रियायाः कुचमिलितस्रजासक्तसत्कुङ्कुमास्यः ।
तासामेव प्रसादं चरतु यदुपतिर्वाचमेतां निशम्य
प्रोचे रन्तुं मनो वः सह यदुपतिनेत्युद्धवः सोद्धवस्ताः ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्पष्टं भागवते—

मधुपकितव बन्धो मा स्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्याः
कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः ।
वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विडम्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् ॥

यथा वा जनकस्य रामायणे—

शार्दूलाविव बालकौ गजगती तूणीधनुर्धारिणौ
पद्माक्षौ त्रिदिवागताविव सुरौ दृष्टाविवैतौ बुधः ।
कावेतौ कुत आगतौ मृदुपदौ कस्यात्मजौ कौशिकः
प्राहोक्तो जनकेन तं दशरथस्यैतौ नृपस्यात्मजौ ॥इत्यादि ।

अथ ललितम्—

यदौत्सुक्यान्मध्येऽसदृशवयसा निस्त्रपतया
मुहुर्द्रष्टुं धाष्टर्च्यं भवति रुदिता वत्समुदितम् ।
निदानं स्वैदादेः सततमनुयानं दृशिकृते
यदस्याः सङ्कोचः प्रियगुरुजनास्ते+ललितम् ॥

यथा—

दधत्यौत्कण्ठ्यादीन्सदृशवयसां मध्यगतया
त्वया श्रीकृष्णस्याऽऽननकमलजातं मधुमुदा ।
समापीय स्वीयैर्नयनचषकैर्निर्भरतरं
किमास्यं प्रेयोदृग्विषयमितया संवृतमदः ॥

तदुक्तं भागवते—

पीत्वा मुकुन्दमुखसारघमाक्षिभृङ्गै-
स्तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोऽह्नि ॥
तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्ठं
सव्रीडहासविनयं यदपाङ्गमोक्षम् ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यथा वा सुदाम्नः—

श्रियः स्वामी कृष्णस्तव ननु सखा गच्छतमिति
प्रयुक्तः पत्न्या तं नयनचषकैः पास्य इति सः ।
सुदामा संप्राप्तो मम सख उपानीतमिति किं
पृष्टः कृष्णेनानवनतवदनो लज्जितमनाः ॥ इति ।

यथा वा जनकस्य—

शार्दूलाविव बालकौ गजगती तूणीधनुर्धारिणौ
पद्माक्षौ त्रिदिवागताविव सुरौ दृष्टाविवैतौ बुधैः ।
क्वावेतौ कुत आगतौ मृदुपदौ कस्यात्मजौ कौशिकः
प्राहोक्तो जनकेन तं दशरथस्यैतौ नृपस्यात्मजौ ॥

अथ दलितम्—

दृशः+विच्छेदे कतिचन निमित्तेन वपुषो
विवर्णत्वं धाष्ट्र्यं दवदहनदग्धेऽङ्कुर इव ।
अवस्थायामस्यां द्रुवति हृदयं यत्सुखमयं
भवेत्प्रेम व्यक्तं दलितमिति शब्देन फलितम् ॥

यथा—

विचिन्वन्ती कृष्णं तरुवनलताशैलशिखरे
ऽनुयोगं कुर्वाणाऽनुकृतिमपि कृष्णाकृतिकृतैः ।
विवर्णा गायन्ती प्रलपति मुधा रोदिति मुहु–
र्मुकुन्देऽन्तर्भूते सरसहृदया गोपतनया ॥

तदुक्तं श्रीभागवते––

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।
रुरुदुः सुस्वरं राजन्कृष्णदर्शनलालसाः ॥ इत्यादि ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यथा वा युधिष्ठिरस्य—

निस्तेजसं भ्रातरमर्जुनं नृपः
समागतं वीक्ष्य चिरेण दुर्मनाः ।
शुचा समाक्रान्तहृदा तदाऽऽतुरो
युधिष्ठिरः कृष्णवियोगशङ्कितः ॥

अथ मिलितम्—

वियुक्तं यत्स्वेष्टं परमिह चिरप्रार्थ्यमपि त-
च्चेदाप्तं दैवात्कथमपि तदा तत्सुखततेः ।
द्रुतिं प्राप्तं चित्तं भवति दयिताऽऽकारमनिशं
प्रसिद्धं प्रेमेदं मिलितमिति नाम्ना समुदितम् ॥

यथा—

वियुक्तस्यान्तर्घनसुभगमूर्तेः स्मरजितो
हरेर्लब्ध्वाऽऽलोकं सरससुखपूर्णाऽनवरतम् ।
तदाकाराधारासदृशरभसा योजितमनाः
समाधिस्थेवाऽऽसीत्प्रियमिलितसत्प्रेमविवशा ॥

तदुक्तं श्रीभागवते—

सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः ।
जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ इति ।

अथ पुनस्तत्सपूर्वापूर्वभेदेन द्विविधम् ।

तत्र सपूर्वं यथा—

चित्रकूटनिलयं भरतोऽसौ
राममीक्ष्य चरणे निपपात ।
सम्बभूव पुलकम्

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथापूर्वम्—

मिथिलायां समुपागतं हरिं
श्रुतदेवः समवेक्ष्य भूसुरः।
अभि तस्य मुनीन्ननर्त वासः
परिधुन्वन् रतिमग्नमानसः॥

अथ कलितम्—

यदा चित्तं भोगाद्धुतीमितपदः स्यात्समुदितं
तदा प्रेम व्यक्तं कलितमिति नाम्ना नरवरैः।
स चेद्भोगः प्रेयोविषयजनितः स्वात्मजनितो
द्विधापि प्रेमायं परतरसुखास्वादजनकः॥

यथा—

संवक्ति लाति परियाति जहाति दोषं
साश्लिष्यतीक्षत अमुं सुभगं शृणोति।
जिघ्रत्यथो रसयतीच्छति निश्चिनोति
चित्ते द्विधाऽभिमनुते स्मरसुन्दरोऽपि॥

एवमन्यत्रापि यथा—

संवीक्षणेन सविधागमनेन वाचा-
मुच्चारणेन सुलभेतरयाचनेन।
चेलाञ्चलग्रहमुखैश्चरितैः स शौरिः
संसारसारसुखसीमनि तां युयोज॥ इत्यादि।

तदुक्तं श्री भागवते—

तदङ्गसङ्गप्रमदाऽऽकुलेन्द्रियाः
केशान्दुकूलं कुचपट्टिकां वा।
नान्तः प्रतिव्योढुमलं व्रजस्त्रियो
विस्रस्तमालाभरणाः कुरूद्वह॥ इत्यादि॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यथा वा श्रीदामादीनाम्—

बाह्यावाहकनर्मशर्मजनकः कर्मान्तराक्षेपको
धर्माद्यर्थसमर्पकः स्मरणतोऽभूत्सङ्गतो बालकैः ।
स्वेदोद्भिन्नतनूरुहं नयनयोरार्द्रं कृपार्द्रः प्रभुः
श्रीदामानमुवाह नन्दतनयो भाण्डीरवृक्षावधि ॥ इत्यादि ॥

एवं विपदस्मरणादिकमान्तरं बोध्यम् । अत एवात्राऽऽनन्दसमाधिमुपवर्णयति ।

अथ छलितम्—

अमर्षेण प्रेम्णोऽनुगतिमहितेनाऽनवरतं
द्रुतिमाप्तं चित्तं छलितमिति तत्प्रेम गदितम् ।
यतो निन्दारोपं वहति मनुजे कोपजननं
भवेत्साटोपश्चाभिमतमतिगर्वः प्रभवति ॥

यथा—

पुराणं नीरागं प्रथितबहुदोषं द्विजनकं
महः श्यामं वामं विषमगमनं चित्तशमनम् ।
मुहुः किं श्रीकृष्णं वदसि न वदिष्यामि वचनं
समाकर्ण्याऽऽयाते मन इति रुषा तामभिदधे ॥

श्रीभागवतेऽपि—

मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा-
स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम् ।
बलिमपि बलिमत्त्वाऽवेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्य-
स्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः ॥

यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्
सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्मा विनष्टाः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य दीना
बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्यां चरन्ति ॥ इत्यादि ।

यथा वा लक्ष्मणस्य रामायणे—

किं वाक्यं बहु मन्यसेऽतिवयसः क्षात्रे स्वधर्मे स्थितः
ब्रूषे ब्राह्मणवत्कथं स्थितवति त्वद्भूय आज्ञाप्यताम् ।
सर्वास्त्वत्प्रतिकूलशीलिन इतो नेष्यामि याम्यां पुरीं
बद्ध्वान्वा प्रकरिष्य आह वचनं सौमित्रिरार्द्रान्तरः ॥

अथ चलितम्—

यदुत्क्रान्तौ चिन्ता द्रुतमहह चित्तं पुनरद-
स्तनुं लब्ध्वाऽप्यन्यां भजति विषयं प्राक्परिचितम् ।
भृशं सत्त्वोद्रेकादधिगतसुखाऽऽस्वादवशतः
पतत्त्रीसंस्कारादानिशमेव तत्प्रेम चलितम् ॥

यथा—

कपाली खट्वाङ्गी पितृवनरतिर्भूतिमहितः
सितोक्षाणं रूढः श्रुतिपथगतैर्भीषणगुणैः ।
विभीः सानन्देयं सरसहृदया निर्भरतरं
दशास्या पार्वत्याः प्रथयति रतिं पूर्वजनुषः ॥

यथा वा—दशरथस्य रामे रामायणे

विलोक्याग्नौ विष्टां जनकतनयां दैवतगणा
विरिञ्चयाद्या ईयुर्दशरथनृपश्चाह तनयम् ।
चिरं प्रेमोत्कण्ठासरसहृदया साश्रुनयनो
मतो मे स्वर्लोको न बहुतरसन्दर्शरहितः ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ क्रान्तम्—

मनोनीतं व्यक्तिं भजति सुदृशामीलनजुषा
परस्माद्वैमुख्यं भवति ननु मुख्यं मतमृते ।
समारम्भमानो निगदितमिदं क्रान्तपदतः
परप्रेमप्राप्तं भवति कृतिभिः श्रेष्ठमतिभिः ॥

यथाऽन्यत्र—

नान्यं शृणोति न च पश्यति नाऽभिधत्ते
चित्ते न कञ्चन परं कुरुते स्मृतिस्थम् ।
कृष्णं हृदा समभिनीय निमील्य नेत्रे
काचित्सुखातिशयवासितमानसाऽऽसीत् ॥

तदुक्तं श्रीभागवते—

तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्य निमील्य च ।
पुलकाङ्ग्युपगुह्यास्ते योगीवानन्दसंप्लुतः ॥ इत्यादि ॥

अथ विक्रान्तम्—

तदेतत्क्रान्ताख्यं भवति ननु विक्रान्तपदभाक्
यदा स्वीयं भाग्यं स्वभिनयति तस्याथ गुरुताम् ।
परं तद्दौर्लभ्यंसुखमहह मे तादृशगिरा
परेषां सा हर्षाद्वदति गुणयोगञ्च नितराम् ॥

यथा—

अहो श्रीकृष्णोऽयं सरससुखवर्षी घनतनुः
तथाहो मच्चेतः सुखघननिकेताश्रितमिदम् ।
अहो प्रेमा नेतः परतर उपेतोऽतिसुकृते-
रहोऽत्रस्थापेतः परतरसुखोद्गाररभसा ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तदुक्तं श्रीभागवते—

++वतां फलमिदं न वयं विदामः
सख्यः पशूननु विवेशयतोर्वयस्यैः ।
वक्त्रं व्रजेशसुतयोरनुवेणु जुष्टं
यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ॥

यथा वा—

ब्रह्मा प्राह हरिं सुवेशमुरलीनादामृतेनात्मनां
जीवानाममृतप्रदं सुखघनं पश्यन्ति धन्या मुहुः ।
अस्मद्भाग्यमहित्वमीदृशमिदं किं वर्णयामो यतः
सच्चिच्छर्मरसं स्वनेत्रचषकैर्यत्संपिवामो भृशम् ॥

अथ संक्रान्तम्—

तापः परं स्वात्मनिवेदनान्तो
मानो वृथाऽकारि मयेति चित्तम् ।
+++++शु तदा निरुक्तं
प्रेमेह संक्रान्तपदप्रयुक्तम् ॥

यथा—

दैन्यं कामयुतस्य वामचरितं वामासु सन्दर्शयन्
कृष्णो यामनयद्रहो रतिकृते सा साऽभिमानाऽऽहृतम् ।
शक्यं नेतुमुपा+मिति तां प्रोच्य प्रियेऽन्तर्हिते
काचित्स्वात्मनिवेदनान्तपरितापेन द्रुतं हृद्रुजा ॥

तदुक्तं श्रीभागवते यथा—

हा नाथ ! रमण ! प्रेष्ठ ! क्वासि क्वासि महाभुज !
दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ॥ इत्यादि ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यथा वा सुग्रीवस्य रामे रामायणे—

लब्ध्वा राज्यपदं गृहानुपगतो भोगेषु संसक्तधीः
सुग्रीवः स्मरति स्म कार्यमनिशं रामस्य नायं लघुः ।
कोपाल्लक्ष्मणबोधितः सहृदयः प्राप्तानुतापः पुनः
श्रीरामः द्रुतचित्त आगत इति प्रोवाच भृत्योऽस्म्यहम् ॥

अथ विहृतम्—

द्रुतं न प्राग्जन्मन्यतनुभवनस्यानधिगते-
र्द्रवावस्थामुत्राप्यहह मनसो नो तनुमृते ।
द्रवावस्थापायो न हि भवतु कायाऽनधिगमं
विहायैवं मुक्तौ स्पृहयति न तत्प्रेम विहृतम् ॥

यथा—

मनः कृष्णाकारं क्वचिदपि पुराजन्मनि न मे
वपुःप्रादुर्भूते न च भवति कृष्णे क्वति मनः ।
अभावाद्देहस्यामृत इति मृतं साऽभिमनुते-
ऽमृतं काचित्प्रेम्णो सरसहृदया गोपतनया ॥

तदुक्तम्—

एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो
गोविन्द एवमखिलात्मनि रूढभावाः ।
वाञ्छन्ति यद्भवभियो मुनयो वयं च
किं ब्रह्म जन्मभिरनन्तकथारसस्य ॥

+पत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग-
स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ।
अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे
प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मा ॥ इत्यादि ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यथा वा—

पृथुः प्राह श्रीमच्चरणनलिनस्य स्मृतितति-
नं यत्र स्वर्गो मे भवतु न च मोक्षोऽपि नितराम् ।
विधत्तां कर्णस्यायुतमथ दृशां कोटिमनिशं
यशः श्रोतुं विष्णोर्ननु तनुमथाऽऽलोकितुमपि ॥

अथवा—

मानो वृथाऽकारि मयेति ताप-
द्रुतान्तरा यत्र भवे परत्र ।
तमेकमालम्बनमाश्रयणा
तत्प्रेम चोक्तं विहृताभिधेयम् ॥

यथा वा—

प्रियेऽहं संग्राह्यः सगुण इति याज्ञा भगवतः
परालम्बानैवाश्रयदुपनिषन्मानवशतः ।
ततस्तप्ता राधाकृतसमपराधापहृतये
वियुक्ता संयुक्ता मधुरिपुधुरीणोऽनवरतम् ॥

अथ गलितम्—

द्रवावस्था ह्यस्य प्रियतमगुणानां स्मरणतो
दृशोर्वा स्वाभाविक्यथ दहनतापद्रुतमिव ।
सुगन्धानां सत्त्वं भजति कठिनत्वं न हि यथा
मनोऽव्यक्तं प्रोक्तं गलितमिति तत्प्रेमरसिकैः ॥

यथा—

क्षणंतूष्णीमास्ते परसुखगता योगिसदृशी
सरोमाञ्चोत्कम्पं विलपति कदा द्रक्ष्यत इति ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सकृत्कृष्णं श्रुत्वा गलितहृदयैवाभवदियं
दशा त्वस्याः का स्याद्गतवति हरौ दृग्विषयताम् ॥

तदुक्तं श्रीभागवते—

तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः ।
तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ॥

यथा वा—

सुपुण्यः प्रह्लादो जठरनिलयो नारदमुखा-
न्निशम्य श्रीकृष्णं पररसमसौ निर्भररसः ।
न सस्मार प्रेम्णा गलितहृदयोऽन्यज्जलमही-
विकारं प्रोन्मत्तो जड इव परानन्दमुदितः ॥

अथ सन्तृप्तम् ।

समस्तानुस्यूते सति चिति सुखे न्यस्तहृदय-
स्ततो भिन्नं नैव श्रयति कृतिनामुत्तमपदे ।
तदा सन्तृप्ताख्यां भजति ननु तत्प्रेम नितरां
यतः पूर्णं लब्ध्वा भवति हृदयं पूर्णसुखभाक् ॥

यथा—

प्रियः सन्भातीति प्रभृतिमतिभिर्यत्सुविदितं
समस्ताधिष्ठानं निखिलसुखमालम्बनमलम् ।
अहं तत्त्वंशब्दैर्व्यवहृतमिदं दृग्विषयगं
परानन्दः पूर्णोऽस्म्यहह ननु सच्चित्सुखतनुः ॥

तदुक्तं श्रीभागवते—

अन्याश्च तदनुध्याननिवृत्ताशेषकल्मषाः ।
नाभ्यजानन्निमं लोकमात्मलोकं गता इव ॥ इति ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नारदोऽपि—

प्रेमाशाभरनिर्भिन्नपुलकाङ्गोऽतिनिर्भरः ।
आनन्दसंस्तवे लीनो नापश्यमुभयं मुने ॥

यथा वा—

सर्वं ब्रह्मैव पूर्णं क्षितिजलपवनव्योमवह्न्यादिनाऽहं-
कारायं पूर्णशर्मानुभवजनितया पूर्णबुद्ध्या समेताः ।
रोधाच्चित्तस्य यान्ति श्रुतिमुखमखिनः पूर्णमेवास्तिपूर्णं
स्वात्मानं भावयन्तो मुनय इति परप्रेमभाजः सनाथाः ॥

अस्मिन्सम्पन्ने प्रेमविषयवियोगे प्रेमाधारस्य क्षणं युगशतमिव भवति प्रसिद्धम् । गोपीनां क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाऽभवादिति । ननु गलितान्तं प्रेम सावच्छिन्नविषयकमित्युच्यते, तत्कथमन्यविषयकस्यान्यत्रानुवृत्तौ मानाभावादिति चेन्मैवम् । स्यादेवम्—यद्यवच्छिन्नानवच्छिन्नयोरत्यन्तभेदः स्यात् । न त्वेवं, किन्तु घटाकाशमहाकाशयोरिव तयोरभेद एव । अतः सगुणविषयस्य निर्गुणेऽनुवृत्तिरबाधितैव ।

तदुक्तम्—

अवच्छिन्नानवच्छिन्ने भिद्येते गगने न हि ।
आनन्दो विषयाच्छन्नो विषयानन्द उच्यते ॥
स एव चानवच्छिन्नो भूमानन्द इतीर्यते ।
तस्माद्दीपादयोऽन्यत्र संलग्ने वर्तिकान्तरे ॥
यथाऽऽयान्ति तथा प्रेमविषयाच्चित्तसरूपके ।
विषयस्य परित्यागे द्रवकाष्ठैव कारणम् ॥
अपि प्रसादमलिनाच्चित्तालोके न दृश्यते ।
विषयव्यवहारोऽत्र किं वाच्यं मग्नचेतसः ॥ इति ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तत्र प्रमादाद्विषयविस्मरणं पामराणां द्रवकाष्ठया तु गोपीनां प्रसिद्धम्। पुराणेषु द्रवावस्थातारतम्येनैव चाप्राकृतोत्तममध्यमभेदेन विभागो भक्तानामग्रे स्फुटीभविष्यति। सैव च द्रवावस्था प्रणयानुरागस्नेहशब्दैरपि संकीर्त्यते।

does he refer to Sri Rup[a]

यथा—

विसृजति हृदयं न यस्य साक्षा-
द्धरिरिव शौमिहितोऽप्यघौघनाशः।
प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः
स भवति भागवतप्रधान उक्तः॥ इति॥

प्रणयो द्रवावस्था सैव रशना रज्जुवद्बन्धनसाधनं, तस्यां प्रविष्टस्य पुनर्निर्गमाभावादित्यर्थ इति भगवत्पादीयाः। नन्वस्मिन्मते कथं परमात्मनि भक्तिः सम्भवति जीवाभिन्ने तस्मिन् स्वस्मिन्निव भक्त्ययोगात्। न हि स्वस्मिन्नेव भक्तिरुपपद्यत इति चेन्न, भ्रान्तोऽसि। स्नेहविशेषरूपायां भक्तावद्वैतज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्। ननु माहात्म्यज्ञानं भक्तौ कारणम्, असत्यसङ्कल्पाद्यनेकदोषाश्रयजीवाभेदे च परमात्मनोऽतत्प्रसक्त्या सत्यसङ्कल्पत्वादिमाहात्म्यस्य बाधेन तज्ज्ञानपूर्वा भक्तिः प्रतिबध्येतैवेति चेत्, अभिप्रायमज्ञातवानसि। यतो माहात्म्यं गुणगरिमा गुणाश्चानन्दादयः प्रधानस्येति न्यायेन सत्यज्ञानानन्दा न तु पूर्णत्वादयः स्वरूपात्मका एवाद्वैतघटिता इत्यद्वैतज्ञानं माहात्म्यज्ञानविधयाऽखण्डार्थे सन्तृप्तप्रेम्णि कारणमेवेति तत्कथं भक्तौ प्रतिबन्धकं स्यात्। सत्यसङ्कल्पादयस्तु गुणाः सात्त्विकप्रकृतिमूलतया व्यवहारिका अप्युपाधिना जीवाद्भिन्न एवेशेऽभिमता इति तत्रापि माहात्म्यस्य बाधो न संभवत्यद्वैतिनामपि तु हानिपूर्विका गलितान्ता प्रीतिः संस्कारादृष्टसचिवा या पुनः प्र-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पञ्चजातमेव विस्मारयति । इयांस्तु विशेषः—केवलबोधेऽशनादिविक्षेपो न निवर्तते भक्तौ सोऽपि निवर्तते इति । यथोक्तम्—

नैषाऽतिदुःसहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते ।
पिवन्तं त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथाऽमृतम् ॥

इति तदीयगुणानुवादस्यैव रसविशेषाऽभिव्यञ्जकतायास्तादृशस्वभावकत्वादिति भावः । अत एव निवृत्तसर्वा गायन्ति जडकल्पाश्च विरज्यन्ते ।

यथोक्तम्—

निवृत्ततर्षैरुपगीयमाना-
द्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात् ।
क उत्तमश्लोकगुणानुवादा-
त्पुमान्विरज्येत विना पशुघ्नात् ॥ इति ॥

अत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादस्य ब्रह्मविदुपगीयमानत्वभवरोगनिवर्तकत्वसुन्दरतमविषयकत्वेन श्रोत्रमनःप्रीतिविषयत्वजडकल्पविरक्तिविषयत्वे ब्रह्मविद्याफलत्वं पुमर्थहेतुत्वं रसरूपत्वं भाग्यफलत्वञ्च ध्वनितम् । तस्मादद्वैते भक्तिर्न संभवतीति द्वैतिनामप्रयोजनेति चाद्वैतिनां केषाञ्चिद्वचनं साहसमात्रम् । कथितानवच्छिन्नया भक्तेरेव सद्रूपतया पुमर्थत्वात् । तत्र चाद्वैतज्ञानस्यैव माहात्म्यज्ञानविधया हेतुत्वात् । स्यादेतच्चैतन्मते प्रेमभक्तिसम्भवेऽपि सेव्यसेवकभावरूपा तु कथम् ? तथाहि—सेव्यं सेवकानन्यदुतान्यत् ? नाद्यः, सेव्यसेवकभावस्यैकस्मिन्नयोगात् । द्वितीयोऽपि किन्तात्त्विकमुताऽतात्त्विकम् । आद्येऽद्वैतक्षतिः, अन्त्येऽसत्त्वापत्त्या सेव्यत्वानुपपत्तेरिति चेन्मैवम् । "जन्माद्यस्य यतः" इति न्यायेन कारणत्वाक्रान्तस्य ब्रह्मणः सेव्यत्वोपपत्तेः । न च "सर्वकर्म" इत्यादिश्रुतेः कारणरूपन्तात्त्विकमिति शङ्क्यं ता-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्पर्यलिङ्गानुगृहीतनिर्विशेषवस्तुप्रतिपादकवचनाविरोधात् । "द्वे वा ब्रह्मणो रूपे मूर्तश्चामूर्तश्च" इति प्रकृत्य समस्तस्थूलसूक्ष्मरूपं प्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपत्वेन परामृश्य "तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्वरूपं यथा महारजनं वासः" इत्यादिनाऽऽकारविशेषश्चाभिधाय "अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति न ह्यन्यत्परमस्ति" इति सर्वं प्रकृतं ब्रह्मणः प्रकारमितिशब्देन परामृश्य तन्नञा निषिध्यमानानृतसर्वविशेषाधिष्ठानसन्मात्रस्यैव निर्विशेषस्वप्रकाशैकस्वरूपस्य सत्यज्ञानानन्तादिपदबोधितस्य ब्रह्मणः श्रुत्या बोधनात् । ननु तर्हि सर्वमिथ्यात्वं जानतां कथमीशे भक्तिः स्यादिति चेत्, साधनदशाभ्याससंजसंस्काराल्लौकिकव्यवहारवदेव प्राप्तया प्रपञ्चबाधस्यापि विस्मारणादेवेत्यवेहि । भक्तिरसस्य परमानन्दरूपतया स्वेतरसर्वाभिभावकत्वात् । अत एव दुःखासंस्पर्शित्वात्तादृशभक्तिरसव्याप्त्या विपदोऽपि स्वकीयाः कामिताः कुन्त्या—"विपदः सन्तु नस्तास्तास्तत्र तत्र जगद्गुरो ।। भवतो दर्शनं यस्मादपुनर्भवदर्शनम्" इति । युक्तश्चैतत् । यस्मिन्सत्यवश्यमिष्टसम्बन्धस्तस्यापीष्टत्वौचित्यात् । नन्वेवं भक्तिसुखाद्वैराग्यासम्भवेन मुमुक्षुत्वासम्भवात्तदधिकारिकवेदान्तविचार आसुप्तेरामृतेः कालमवश्यकर्तव्यतयोक्तो बाध्येतेति चेत्, मैवम् । भक्तिसुखानासक्तान् प्रति तस्यावश्यकत्वेऽपि भजनीयस्वरूपनिर्णयार्थं तद्भक्तानामपि तद्विचारस्याऽऽवश्यकत्वात् । भक्तिसुखाद्वैराग्यं न स्यादिति त्विष्टमेवापादितम् । जीवन्मुक्तानामपि श्रुतिस्मृतिषु भगवद्भक्तिप्रतिपादनादिति रहस्यम् । मतान्तरे तु गलितान्ते प्रेम्णि विषयोऽवतारविशिष्टोऽवतारी भगवान् षड्गुणपूर्णः सन्तृप्ते त्ववतारोपलक्षितोऽवतारी । अवतारश्च लीलाविग्रहादिः । तदुक्तम्—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मतान्तरेऽवतारी तु सन्तृप्तविषयो मतः ।
गलितान्तस्य विषयोऽवतारः परिवर्ण्यते ॥

इति । नन्वस्मिन्मते कथं भगवति भक्तिः संभवति नीरूपत्वेन सौन्दर्याभावात्, रूपवत्त्वे त्वनित्यत्वदोषाऽऽपत्तिभिया माहात्म्यज्ञानस्य बाधेन सुतरामिति चेन्न । प्रकृत्यादिप्रवर्तकतया प्राकृतरूपशून्यत्वेऽपि सत्यज्ञानानन्दाद्यप्राकृतरूपवत्त्वादेव सुन्दरतमे तस्मिन्भक्तिसम्भवात् । एतेन करचरणादिमति मत्स्यादावपि भक्तिर्व्याख्याता । वक्ष्यमाणरीत्या स्वप्रकाशसुखाद्यवयववत्त्वात् । विचारान्तरमेतत् । जीवन्मुक्तिसुखं सन्तृप्ते पूर्णमित्यत्र तु न कस्यापि विवादः । अतएवोक्तं तत्रैव—

अनेकजन्मसंसिद्धसन्तृप्तहृदयः सुधीः ।
जीवन्मुक्तिदशोपेतो नास्य कर्तव्यमिष्यते ॥

इत्यादि । वस्तुतस्तु—

वस्त्वेकं सगुणं च निर्गुणमदः सर्पो यथा कुण्डली-
त्येवं सत्सुखपूर्ण आत्मनि मनो लग्नं यशोदाऽऽत्मजे ॥
यस्यासौ सुखमश्नुतेऽनवरतं स प्राप्तपुण्यो नर-
स्तत्तस्मिन्सगुणे कथमपि प्रेम्णा कृतार्थः पुमान् ॥

एतदेव भूमिकाभेदलब्धज्ञानस्य फलम् । भूमयस्तूपवर्णिता वृद्धैः । यथा—

प्रथमं महतां सेवा तद्दयापात्रता ततः ।
श्रद्धाऽथ तेषां धर्मेषु ततो हरिगुणश्रुतिः ॥
ततो रत्यङ्कुरोत्पत्तिः स्वरूपाधिगमस्ततः ।
प्रेमवृद्धिः परानन्दे तस्याथ स्फुरणं ततः ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भगवद्धर्मनिष्ठाऽतः स्वस्मिंस्तद्गुणशालिता ।
प्रेम्णोऽथ परमा काष्ठेत्युदिता भक्तिभूमिकाः ॥

(भ० रसा०)

इति । तत्र महत्सेवा—

सर्वेशः सुखचिद्घनः परतरः प्रोक्तो महाँस्तस्य ये
भक्ताः कायमनोवचोभिरनिशं रक्ता महान्तो हरौ ।
तेषां तस्य च कायतो वचनतः प्रीत्यै कृतिर्या हृदा
सोक्ता भक्तिधरासु तासु महतः सेवाऽऽदिमा भूमिका ।

यथा—

ध्यायन्सादरमानसेन सुयशो गायँस्तवास्मि ब्रुवन्,
पश्यन्प्राहितया दृशा हितवचः शृण्वन्नमन्सादरम् ।
सत्कृत्या हितमाचरन्नमहतां सङ्गं त्यजन्दूरतः
स्वेशं स्वेशपरायणं च सततं धन्यो नरः सेवते ॥

तत्र भगवत्सेवापरा यथा—

वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाऽथ विभीषणः ।
सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथ ॥

व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथा परे ।
ते नाऽधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः ॥

अव्रतातप्ततपसो मत्सङ्गान्मामुपागताः ।
केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः ॥

येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा ।
यन्न योगेन साङ्ख्येन दानव्रततयाऽध्वरैः ॥

व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ।
मत्कामा रमणं जारं मत्स्वरूपाविदोऽबलाः ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः ।
तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ॥
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ।
मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ॥
याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयम्। इति ।

भगवद्भक्तसेवा यथा—

महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्ते-
स्तमो द्वारं योषितां सङ्गिसङ्गम् ॥
महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता
विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥

मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम् ।
मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः ॥
मदाश्रयाः कथाहृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च ।
तपन्ति विविधास्तापानेतान्मद्गतचेतसः ॥
त एव साधवः साध्वि ! सर्वसङ्गविवर्जिताः ।
सङ्गस्तेष्वथ मे प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥

यथा—

यत्पादसंश्रयाः सूतमुनयः प्रशमायनाः ।
सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टाः स्वर्धुन्यापोऽनुसेवया ॥
तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताऽऽशिषः ॥

तथा—

दुर्लभो मानवो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः ।
तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अत आत्यन्तिकं क्षेमं + + + ऽनघाः
संसारेऽस्मिन् क्षणार्धोऽपि सत्सङ्गः शेवधिर्नृणाम् ॥

इत्यादि । अयमत्र निष्कर्षः भगवत्सङ्गं भगवत्सङ्गिसङ्गं वा यथा योग्यमन्तरेण न भगवति भक्तिरुदेति ॥ एतावांस्तु विशेषः ।साक्षाद्भगवत्सङ्गिनां कृतार्थत्वान्न सङ्गापेक्षा भगवत्सङ्गसङ्गिनान्तु विद्यत एव फलतया भगवत्सङ्गापेक्षेति व्याख्याता द्विविधा महत्सेवा । तद्दयापात्रता यथा—

ईशस्येशपरायणस्य च मुहुः सङ्गाद्भवत्तद्दया
दुःखं माऽस्य भवत्विवयं च सततं सौशील्यमुख्यैर्गुणैः ।
स्वस्मिंस्तच्चरणाश्रितैरविरतं या धीयते गीयते
श्रुत्याद्यैर्विरलेन केनचिदियं लभ्या दयापात्रता ॥

ते च गुणा भगवतोक्ताः—

कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनाम् ।
सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥

कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिञ्चनः ।
अनीहो मितवाक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमाञ्जितषड्गुणः ।
अमान्यमत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृदः ॥

असत्वरोऽर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ।

इत्यादि । यथा—

क्षिप्तोऽगाधह्रदे सितश्च सततं पाशैर्विषं भक्षितः
शैलादेरवपातितः पुनरयं नीतः करीन्द्रान्तिके ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain. Digitizagtion by eGangotri

खड्गैर्हन्तुमपृच्छदात्मतनयं त्राता तत्र कोऽस्ति कः
सर्वत्राऽस्ति हरिर्हुतं नरहरेः कारुण्यपात्रं बभौ ॥

प्रह्लाद इति शेषः। एतादृशशिष्यगुणाभावे तु जातोऽपि महत्सङ्गो निरर्थक एव यथा दुर्योधनादीनाम्। तथा चैतादृशगुणसम्पत्तिरेव दयापात्रता नाम द्वितीया भूमिका। साऽपि द्विविधा स्वप्रयत्नानपेक्षा तत्सापेक्षा च। तत्राद्या यथा रुद्रप्राचेतससंवादे—

तप्तहेमनिकायाभं शितिकण्ठं त्रिलोचनम्।
प्रसादसुमुखं वीक्ष्य प्रणेमुर्जातकौतुकाः॥

स तान्प्रपन्नार्तिहरो भगवान्धर्मवत्सलः।
धर्मज्ञान् शीलसम्पन्नान् प्रीतान्प्रीत उवाच ह॥

श्रीरुद्रः

यूयं वेदिषदः पुत्रा विदितं वश्चिकीर्षितम्।
अनुग्रहाय भद्रं व एवं मे दर्शने कृतम्।

परं यद्रहसः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात्।
भगवन्तं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे।

स्वधर्मनिष्ठः क्षतजन्मभिः पुमान्
विरिञ्चितामेति ततः परे हि माम्॥

अव्याकृतं भागवतोऽथ वैष्णवं
पदं यथाऽहं विबुधाः कलात्यये॥

अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान्यथा।
न मद्भागवतानां च प्रेयानन्योऽस्ति कर्हिचित्॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इदं विविक्तं जप्तव्यं पवित्रं मङ्गलं परम् इत्यादौ ।
द्वितीया यथा ध्रुवनारदसंवादे ध्रुवः—

सोऽयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मनाम् ।
दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दर्शोऽस्मद्विधैस्तु यः ॥
अथाऽपि मेऽविनीतस्य क्षात्रं घोरमुपेयुषः ।
विनदन्नटते वीणां हिताय जगतोऽर्कवत् ॥
इत्यभ्युदितमाकर्ण्य भगवान्नारदस्तदा ।
प्रीतः प्रीत्याऽऽह तं बालं सद्वाक्यमनुकम्पया ॥

नारद उवाच—

+अभिहितः पन्थाः स वै निःश्रेयसस्य ते ।
भगवान्वासुदेवस्तं भज तत्प्रवणात्मना ॥
धर्मार्थकाममोक्षाख्यं यच्छ तच्छ्रेयमात्मनः ।
एकं ह्येव हरेस्तत्र केवल पादसेवनम् ॥
तत्रानुगच्छ भद्रन्ते यमुनायास्तटं शुचि ।
पुण्यं मधुवनं यत्र सान्निध्यन्नित्यदा हरेः ॥ इत्यादौ ।

श्रद्धाऽथ तेषां धर्मेषु यथा—

ईशस्येशपरायणस्य च दयापात्रत्वतस्तद्गुणः
श्रुत्यादौ रुचिरादरोऽभिलषितं कार्यान्तरा संग्रहः ।
श्रुत्यादिप्रतिबन्धकेषु विरतिः सद्वाक्यविश्वासिता-
ऽऽस्तिक्यं सद्गुरुदर्शितेषु कृतिनां श्रद्धा तृतीया धरा ॥

तदुक्तम्—

शुश्रूषोः श्रद्दधानस्य वासुदेवकथारुचिः ।
स्यान्महत्सेवया विप्राः पुण्यतीर्थनिषेवणात् ॥
यदनुध्यासिनायुक्ताः कर्मग्रन्थिनिबन्धनम् ।
छिन्दन्ति कोविदास्तस्य को न कुर्यात्कथारतिम् ॥

५

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ज्ञानं यतः प्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्र-
मात्मप्रसादमुभयत्र गुणेष्वसङ्गः ।
कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः
को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात् ॥ इत्यादि ।

कथास्वित्युपलक्षणमन्येषामपि भागवतधर्माणामुदाहरणम् ।

परीक्षितः यथा—

राज्ञा दैववशान्मृतोरगवपुष्यंशेऽर्पिते तत्सुतः
सर्पेणैव मृतिं क्रुधाऽभिहितवान् श्रुत्वाऽथ राजा वचः ।
त्यक्त्वा राज्यसुताऽऽदिकं सुरनदीतीरं श्रियः श्रीहरिं
श्रोतुं सादरमानसोऽभवदयं ध्यातुं प्रमातुं मुदा ॥

तत्र श्रद्धाविहीनास्तु निन्द्या एव । तत्र केचिद्विषयभोग-परा: केचिद्गर्विताः ।

तत्राद्या यथा—

तरवः किन्न जीवन्ति भस्त्राः किन्न श्वसन्ति हि ।
न खादन्ति न मेहन्ति किं ग्रामपशवोऽपरे ॥
श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः ।
न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः ॥ इत्यादि ।

द्वितीया यथा—

सर्वेषु शश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितं
यथा स्वमात्मानमभीष्टमीश्वरे ।
वेदोपगीतञ्च न शृण्वतेऽबुधाः
मनोरथानां प्रवदन्ति वार्तया ॥

हित्वाऽऽत्ममायाविरतो गृहा+++सुहृत्स्त्रियः ।
तमो विशन्त्यनिच्छन्ति वासुदेवपराङ्मुखाः ॥ इत्यादि ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तथा शिवपराङ्मुखा अपि । यथा पराशरोपपुराणे—

अन्तर्नेच्छन्ति ये रुद्रं भवानीसहितं भवम् ।
पुरीषमेव गृह्णन्ति जिह्वया ते न संशयः ॥ इति ।

तथा श्रीभागवते—

हसन्ति तस्याऽऽचरितं हि दुर्भगाः । इति ।

एतदेवाऽऽश्रित्याऽन्यत्रापि—

त्वमेवाऽऽत्मन्विश्वाधिक इति जगत्सेव्य इति च
स्फुटं ब्रूते वेदस्तदपि विवदन्ते बत खलाः ।
किमेषान्त्वद्द्रोहव्यसननिहतं जीवनमिदं
यदुक्तीः श्रोतॄणां मरणमुदितं निष्कृतिरिति ॥

तथा भगवद्भक्तनिन्दका अपि निन्द्या एव । ते यथा—

रजसा घोरसङ्कल्पाः कामुका अहिमन्यवः ।
दाम्भिका मानिनः पापा विहसन्त्यच्युतप्रियान् ॥

वदन्ति तेऽन्योन्यमुपासितस्त्रियो
गृहेषु मैथुन्यसुखेषु चाऽऽशिषः ।
यजन्त्यसृष्टान्नविधानदक्षिणं
वृत्त्यै परं घ्नन्ति पशूनतद्विदः ॥ इति ।

तस्याभगवद्धर्मश्रद्धा भवति तृतीया भूमिका । ३

ततो हरिगुणश्रुतिः । ४

ईशस्येशपरायणस्य च यदा श्रद्धा भवेद्धर्मत-
स्तस्यास्तद्गुणसंश्रवस्तवमुखा या सत्कृतिर्धीमताम् ।
सेयं भक्तिजभूमिकासु परमा भूमिश्चतुर्थी स्मृता
या लभ्या परमेश्वरस्य दयया सभ्यादृता निसशः ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यथा श्रीभागवते—

इत्थं परस्य निजधर्मरिरक्षयाऽऽत्त-
लीलातनोस्तदनुरूपविडम्बनानि ।
कर्माणि कर्मकषणानि यदूत्तमस्य
श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥
मर्त्यस्तया ननु समेधितया मुकुन्दं
श्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिन्तयेति ।
तद्धाम दुस्तरकृतान्तभवापवर्गं
ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोऽपि ययुर्यदर्थाः ॥
संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षो-
र्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य ।
लीलाकथारसनिषेवणमन्तरेण
पुंसो भवेद्विविधदुःखदवार्दितस्य ॥

निवृत्ततर्षैरित्यादिहरिगुणश्रुतिरिति कृत्स्नभागवतधर्मोपलक्षणम् । तथा—

को नु राजन्निन्द्रियवान् मुकुन्दचरणाम्बुज ।
न भजेत्सर्वतो मृत्युरुपास्यममरोत्तमैः ॥

तच्च भजनं श्रवणकीर्तनादिलक्षणं द्वितीये वक्ष्यते ।
यथा—

यशः शृण्वन्गायन् श्रुतिपथमदो यन्न विरतं
हरेः सेवां कुर्वन् सरसकुसुमाद्यैरभियजन् ।
नमन्पादौ दास्यं मनसि गमयन्सख्यमपि वा
स्वमात्मानं यच्छन् जयति सुतरां कोऽपि सुकृती ॥

तस्मादेवंविधमनुष्ठानं भवति चतुर्थी भूमिका । एतच्चतु-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

छ्यसाधनमेव, ततो रत्यङ्कुरोत्पत्तिः ।

ईशस्येशपरस्य च श्रुतिमुखैर्या स्थायिभावाह्वया
संस्कारा ऽपरसंज्ञिका भगवदात्मस्त्वानुकारा हृदि ।
वृत्तिर्याऽङ्कुरतां गता भगवदाकारान्तरं मुष्णती
पूर्वस्याः फलतां गता भुवि इयं रत्यङ्कुरा पञ्चमी ॥

तदुक्तम्—

सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसंविदो
भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ।
तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि
श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति ॥

श्रद्धा भक्तिरसानुभावः, ततो रतिः स्थायिभावः, स एव भक्तिरसतां प्राप्नोतीत्यर्थः ।

एवं मनः कर्मवशं प्रयुङ्क्ते
अविद्ययाऽऽत्मन्युपधीयमाने ।
प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे
न मुच्यते देहयोगेन तावत् ॥
भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवे-
ज्जनस्य तर्ह्यच्युतसत्समागमः ।
सत्संगमो यर्हि तदैव सद्गतौ
परावरेशे त्वयि जायते रतिः ॥ इत्यादि ।

यथा—

महत्सङ्गाद्दासीसुत उत पुरा नारदमुनि-
र्मनीषां सत्येऽर्थे सततमनुनिश्चित्य निरगात् ।
विदष्टा व्यालेनाप्यहह जननीमीश्वरदयां
निधाय स्वस्वान्ते विरतमिह भक्तः पदमितः ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इयं पञ्चमी भूमिका । भक्तेः स्वरूपमेवैतत् । परिपाकविशेषादन्याः षड्भूमिकाः फलभूताः ।

स्वरूपाधिगमस्ततः ।

देहप्राणदृगादि याति न मनः प्राप्तानुरागं प्रिये
तद्विक्षेपनिवृत्तये श्रुतिमते ज्ञाने प्रयत्नं जुषाम् ।
प्रत्यक्स्वात्मन ईशितुर्भगवतो दृश्यन्तिरस्कृत्पयः
साक्षात्कार उदाहृता रतिभुवि स्वात्मावबोधा धरा ॥

इयं षष्ठी भूमिका । अन्यथा देहेन्द्रियादिविक्षेपेण जाताया अपि रतेरनिर्वाहात् ।

तदुक्तम्—

ज्ञाननिःश्रेयसार्थाय पुरुषस्याऽऽत्मदर्शनम् ।
यदाहुर्वर्णयेतत्ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ॥
अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
प्रत्यगात्मा स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥
स एव प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः ।
यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥
गुणैर्विचित्राः सृजतीं स्वरूपा प्रकृतिः प्रजाः ।
विलोक्य मुमुदे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ।
एवं पराभिज्ञानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।
कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥
तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यञ्च तत्कृतम् ।
भवत्यकर्तुरीशस्य स क्षणो निर्वृतात्मनः ॥

तथा—

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः ।
अविक्रियः स्वदृग्घेतुर्व्यापकोऽसङ्ग्यनावृतः ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः ।
अहं ममेत्यसद्भावं श्रद्धादौ मोहजं त्यजेत् ॥

एवं शुद्धे त्वंपदलक्ष्येऽवगते तत्पदलक्ष्येण सहाऽभेदज्ञानं भवति । तदुक्तम्—

कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् ।
जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाऽऽभाति मायया ॥ इत्यादि ।
एतादृशज्ञानस्य भक्त्युत्तरकालत्वं दर्शितम् ।
वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहेतुकम् ॥ इत्यादि ।

नारदस्य यथोक्तम्—

गतो दूराध्वानं श्रमयुत उतायन्ननु ततो–
रुदासीनो दीनो हरिचरणलीनो हि नितराम् ।
विविक्ते तद्ध्यानाज्जगदिदमपश्यन्समसुखं
परं प्राप्तः स्वस्मिन्स्वयमिह पुरा नारदमुनिः ॥ इति ।

अथ प्रेमाविवृद्धिनामिका सप्तमी यथा—

परात्मानन्दास्यापरविषयरसोपचितया
प्रपञ्चस्याऽनादेरनाधिगतिप्राप्तं परसुखम् ।
यदेवं चेष्टाभिः स्वभिनयति कश्चित्सुकृतभाक्
तदा प्रेम्णो वृद्धिर्भवति रतिभूमौ परतरा ॥

यथा श्रीभागवते—

न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत्तन्मयस्तदा ।
कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम् ॥
आसीनः पर्यटन्नश्नन् शयानः प्रपिबन् ब्रुवन् ।
नानुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भितः ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्वचिद्रुदति वैकुण्ठचिन्ताशबलचेतनः ।
क्वचिद्धसति तच्चिन्ताह्लाद उद्गायति क्वचित् ॥
नदति क्वचिदुत्कण्ठो विलज्जो नृत्यति क्वचित् ।
क्वचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह ॥
क्वचिदुत्पुलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृतः ।
अस्पन्दप्रणयानन्दसलिलामीलितेक्षणः ॥
स उत्तमश्लोकपदारविन्दयो—
निषेवयाकिञ्चनसङ्गलब्धया ।
तन्वन्परां निर्वृतिमात्मनो मुहु—
र्दुःसङ्गदीनः स्वमनः समं व्यधात् ॥

अन्यत्रापि—

गर्भे नारदबोधितो बहिरपि प्रह्लाद ईशं स्मरन्
न्यस्तक्रीडनको हसत्ययमथो रोदित्यथो गायति ।
तूष्णीं तिष्ठति रोमहर्षसहितो नृत्यत्यथो भावय-
त्यस्यैवाऽनुकरोति सत्कृतिमितः प्रेम्णो विवृद्धिं पराम् ॥

एवमन्यदप्यूहनीयम् । एतादृशदशदशोत्पत्तिपर्यन्तमेव साधनाऽभ्यासः । अतः परं भूमिकाचतुष्टयमयत्नसाध्यम् ।

तस्याऽर्थस्फुरणं ततः यथा—

प्रेम्णो यो विषयोऽस्य दि++भवेत्साक्षात्कृतिर्वृद्धितः
प्रेम्णस्तेन समं प्रवक्तिवचनं पश्यन्नमुं तुष्यति ।
यस्याऽनुग्रहतो भवेन्नतु सदाऽनर्थस्य नाशो ध्रुवं
स्फूर्तिः प्रेमपरस्य भक्तिजगतीवर्गोऽष्टमी भूमिका ॥

उदाहरणं ध्रुवो यथा—

बालो मातृसपत्नदुर्विनयतः खेदेन गेहाद्गतो
मध्ये नारदवाक्यतो हरिमनुध्यायन् ध्रुवस्तस्थिवान् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ईशप्रेमाविष्टाद्धितो भगवतो लेभे परं दर्शनं
सर्वाऽनर्थनिवृत्तमैश्वरपदं सर्वाश्रयं प्रापितः ॥

एवमन्येऽपि । तदुक्तं भागवते—

नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचि-
न्मत्पादसेवाऽभिरता मदीहाः ।
येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसह्य
सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥
पश्यन्ति ते मे रुचिराण्यम्ब सन्तः
प्रसन्नवक्त्राऽरुणलोचनानि ।
रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि
साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ॥
तैर्दर्शनीयावयवैरुदार-
विलासहासेक्षितवामसूक्तैः ।
हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्ति-
रनिच्छतो गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते ॥

एवमन्यदप्यूह्यम् ।

भगवद्धर्मनिष्ठाऽतः ।

विष्णोः संश्रवकीर्तनस्मृतिमतिः सेवार्चनं वन्दनं
दास्यं सख्यमथाऽऽत्मदाननियमः स्वप्नेऽपि न त्यज्यते ।
अन्यस्याऽस्मरणं यथा सुकृतिनः कस्याऽपि हीयं कृतिः
प्रोक्ता सा परमेशधर्मविषये निष्ठा परा भूमिका ॥

यथा—

राजा श्रीभरतो रतो हरिगुणे सत्संमतः शान्तधी-
र्यज्ञेशाऽच्युतमाधवाऽऽदिकवचः स्वप्नेऽपि न सक्तवान् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गोविन्दाऽर्चनसम्भ्रणामसततध्यानानि मुक्त्वा परं
नान्यत्किञ्चन जागरे प्रतिदिनं स्वप्नेऽकरोद्वा नृपः ॥

यथा श्रीविष्णुपुराणे—

शालग्रामे महाभागो भगवन्न्यस्तमानसः ।
उवास कतिचित्कालं मैत्रेय पृथिवीपतिः ॥
अहिंसादिष्वशेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः ।
अवाप परमां काष्ठां मनसश्चाऽपि संयमे ॥
यज्ञेशाऽच्युत गोविन्द माधवाऽनन्त केशव ।
कृष्ण विष्णो हृषीकेशेत्याह राजा स केवलम् ॥
नान्यज्जगाद मैत्रेय किञ्चित्स्वप्नाऽन्तरेष्वपि ।
एतत्परं तदर्थं च विना नाऽन्यदचिन्तयत् ॥
समित्पुष्पकुशाऽऽदानं चक्रे देवक्रियाकृते ।
नान्यानि चक्रे कर्माणि निःसङ्गो योगतापसः ॥

श्रीभागवते च—

अम्बरीषो महाभागः सप्तद्वीपवसुन्धराम् ।
अव्ययाञ्च श्रियं लब्ध्वा विभवञ्चाऽतुलं भुवि ॥
मेनेऽतिदुर्लभं पुंसां सर्वं तत्स्वप्नसंप्लुतम् ।
विद्वान्विभवनिर्वाणं तमो विशति यत्पुमान् ॥
वासुदेवे भगवति तद्भक्तेषु च साधुषु ।
प्राप्तो भावं परं विश्वं येनेदं लोष्टवत्स्मृतम् ॥

स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो-
र्वचांसि वैकुण्ठगुणाऽनुवर्णने ।
करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु
श्रुतिं चकाराऽच्युतसत्कथोदये ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ
तद्भक्तगात्रस्पर्शगात्राङ्गसङ्गमम् ।
घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे
श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते ॥
पादौ हरेः क्षेत्रपदोपसर्पणे
शिरो हृषीकेशपदाऽभिवन्दने ।
कामञ्च दास्ये न तु कामकाम्यया
यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः ॥
एवं सदा कर्मकलापमात्मनः
परेऽधियज्ञे भगवत्यधोक्षजे ।
सर्वाऽऽत्मभावं विदधन्महीमिमां
तन्निष्ठविप्राऽभिहितः शशास ह ॥

एवमन्यदप्यूह्यम् । भगवद्धर्मनिष्ठा च यत्नपूर्विका साधनम् । स्वतः सिद्धा तु भगवद्धर्मनिष्ठा फलभूता नवमी भूमिका ।

स्वस्मिंस्तद्गुणशालिता ।

एवं स्वप्रियसंरतस्य कृतिनोऽनिष्ठा तदन्यत्र या
कामानां समवाप्तता हृदि भवेद्याऽऽनन्दपूर्णात्मता ।
सन्तृप्तत्वमनुक्षणं भगवतो भावेन सद्रूपता
सेयं सद्गुणशालिताऽऽत्मनि मता भक्तेः परा भूमिका ॥

यथा—

सच्चित्स्वात्मसुखस्य नारदगिरा संबोधतस्तद्गते-
र्नित्यानन्दनिमग्नचेतस उरुध्यानेन तृप्तस्य च ।
प्रह्लादस्य नृसिंहरूपभगवत्कारुण्यपात्रस्य म-
त्कामानामविरोहणं हृदि सदा सोऽयं पराऽनुग्रहः ॥

श्रीभागवतेऽपि—

आनन्दाश्रम—प्रकाशितस्य, गरुडपुराणस्य, नवधा—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथो विभूतिं मम मायिनस्ता-
मैश्वर्यमष्टाङ्गमनुप्रवृत्तम् ।
श्रियश्च तेन स्पृहयन्ति भद्रां
परस्य ते मेऽश्नुवते च लोके ॥
न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे
नङ्क्ष्यन्ति नो मेऽनिमिषो लेढिहेतिः ।
येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च
सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ॥

एवमविनश्वरभगवत्तुल्यगुणाऽऽविर्भावो भवति दशमी भूमिका ।

प्रेम्णोऽथ परा काष्ठा ।

प्रेम्णस्तद्विषयस्य या विरहिता सोढुं न शक्या भवे-
द्यस्यामल्पनिमेषकोऽपि युगतां प्राप्नोति हानं तनोः ।
एकं द्वे अपि वा यदैव भवतः प्रेम्णस्तु काष्ठा परा
सेयं भक्तिजभूमिकासु गदिता ह्येकादशी भूमिका ॥

यथा—

रुद्धा काऽपि गृहे हि गोपतनया श्रीकृष्णवंशीध्वनिं
श्रुत्वा जातरतिर्गता न हि बहिस्तस्मिन्क्षणे कोटयः ।
वर्षाणामिव सङ्गताः पुनरियं श्रीकृष्णविश्लेषिता
सोढुं नाऽशकदित्यहो प्रमुमुचे देहाऽऽख्यगेहं ध्रुवम् ॥

श्रीभागवतेऽपि—

गोपीनां परमाऽऽनन्द आसीद्गोविन्ददर्शने ।
क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाऽभवत् ॥
दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताऽशुभाः ।
ध्यानप्राप्ताच्युताऽऽश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्याऽपि सङ्गताः ।
जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः ॥

तदेवमुपवर्णितं प्रेमविषयानिष्ठभावविशेषात्, तन्निष्ठमाधुर्यभावविशेषात्, तन्निष्ठमुग्धभावविशेषात् तन्निष्ठसख्यभावविशेषाद्वा भवति ।

तत्राऽऽद्यं दैन्यादक्रूरस्य यथा—

तद्दर्शनाऽऽह्लादविवृद्धसम्भ्रमः
प्रेम्णोर्ध्वरोमाऽश्रुकलाकुलेन्द्रियः ।
रथादवस्कन्द्य स तेष्ववेष्टत
प्रभोरमून्यङ्घ्रिरजांस्यहो इति ॥

गुणाभिमानाद्रुक्मिण्यादेर्यथा—

का त्वा मुकुन्द महती कुलशीलरूप-
विद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्या ।
धीरा पतिं कुलवती न वृणीत कन्या
काले नृसिंहनरलोकमनोऽभिरामम् ॥ इति ।

द्वितीयं तु व्रजसुन्दरीणाम् । यथा—

वीक्ष्याऽलकावृतमुखं तव कुण्डलश्री
गण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकम् ।
दत्ताऽभयञ्च भुजदण्डयुगं विलोक्य
वक्षः श्रियैकरमणञ्च भवाम दास्यः ॥

अत एवऽऽसामधिका रागोद्दीपितचित्तस्य सर्वदा द्रुतत्वात् ।
तृतीयं तु वात्सल्यज्ञानवतां मातृप्रभृतीनाम् । यथा—

इति मायामनुष्यस्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा ।
मोहितावङ्कमारोप्य परिष्वज्याऽऽपतुर्मुदम् ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

चतुर्थं तु गोपादीनाम् । यथा—

पादसंवाहनञ्चक्रुः केचित्तस्य महात्मनः ।
अपरे हतपाप्मानो व्यजनैः समवीजयन् ॥
अन्ये तदनुरूपाणि मनोज्ञानि महात्मनः ।
गायन्ति स्म महाराजस्नेहक्लिन्नधियः शनैः ॥ इत्यादि ।

अत्राऽयं विशेषः—अक्रूरादीनां ज्ञानकर्माऽऽदिनिबन्धना वैधी गोपीप्रभृतीनां तु कामसम्बन्धादिनिबन्धना रागानुगे-त्युच्यते । नाऽत्र शास्त्राद्यपेक्षा इत्यग्रे स्फुटीभविष्यति ॥ २ ॥

ननु विरोधिविषयकत्वेन स्वज्ञानस्यैव स्वाऽविद्योच्छेदक्षमत्वात् , रागस्य च तथात्वेन निष्फलत्वान्नोपादेया भक्तिः, तत्राऽऽह—

तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात् ॥ ३ ॥

तस्मिन्नीश्वरे संस्था निष्ठाऽन्यानुरागत्यागेनाऽनुरक्तिर्यस्य तथोक्तस्तस्याऽमृतत्वं फलमुद्दिश्यते 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति । तस्मात्स्वतः पुमर्थसाधनत्वादुपादेयैव भक्तिः विरोधिविषया निवर्तनाऽक्षमत्वेऽप्यनुग्रहद्वाराऽविद्योच्छेदक्षमा भवत्येव । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' इत्यादिप्रमाणादिति भावः ।

वस्तुतस्तु—वक्ष्यमाणरीत्या पराऽनुरक्तिरेव स्वतः पुमर्थरूपेति न मोक्षे तस्या उपयोगः किन्तु ज्ञानस्यैव यद्यपि, तथाऽपि प्रतियोगिजनकसामग्र्या एव प्रागभावनाशकत्वदर्शनात्तत्त्वज्ञानप्रागभावस्थानीयाऽज्ञानरूपबन्धनाशे तत्त्वज्ञानसामग्र्या

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

गौणभक्तेरेव कारणत्वं लभ्यत इत्यभिप्रेत्याऽऽह--तत्संस्थस्येति । तत्पदं बुद्धिस्थप्रणवपरम् । तथा च तस्मिन्प्रणवे ब्रह्मप्रतीके संस्था निष्ठा यस्य प्रणवजपतदर्थभावनपरस्य 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इत्यनेनोक्ताऽभिप्रायेण मोक्षोपदेशादित्यर्थः ।

एतत्सर्वमभिप्रेत्यैव भगवान् पतञ्जलिरप्याह—'ईश्वरप्रणिधानाद्वा', 'तस्य वाचकः प्रणवः', 'तज्जपस्तदर्थभावनं', 'ततः प्रत्यक्चेतनाऽधिगमोऽप्यन्तरायाऽभावश्च' इति । प्रणवजप उपलक्षणम् । श्रवणकीर्तनादीनां तेषामपि सर्वपुरुषार्थसाधनत्वश्रवणात् । अत एव ब्रह्मादिभक्तेभ्यस्तारतम्येन फलं दददपि भगवान्न विषमः तत्तद्भक्त्यनुसारिफलदातृत्वादित्यास्तां विस्तरः ॥ ३ ॥

ननु ब्रह्मसंस्थाशब्देन ब्रह्मज्ञानमेवोच्यतां ज्ञानस्य गौणभक्तिं प्रति फलत्वात् । मुख्यभक्तिं प्रति साधनत्वात् । अतोऽमृतत्वफलमपि तस्यैवेत्यभिप्रेत्याऽऽशङ्क्य निषेधति—

ज्ञानमिति चेन्न द्विषतोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः ॥ ४ ॥

ज्ञानमिति चेन्नेति । ब्रह्मसंस्था ब्रह्मज्ञानमिति चेन्न । कुतः? द्विषतोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः द्वेषं कुर्वतोऽपि शिशुपालादेः अपि नैश्वर्यमदमत्तस्येन्द्रादेर्भगवल्लीलादर्शनजमाहात्म्यज्ञानस्य सत्त्वेऽपि तदसंस्थितेः । तत्संस्थत्वाऽव्यवहारादिति भावः । लोकेऽपि राजाद्यनुरक्ताः खल्वमात्याद्यस्तत्संस्था इति व्यपदि-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्यन्ते, न पुनः प्रतिपक्षभूपालाः । शब्दार्थनिर्णयो हि लोकवदेव वेदेऽपि । अत एव चिरकारिकोपाख्याने—

> विमृश्यते न कालेन पत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमम् ।
> सोऽब्रवीच्च भृशं तप्तो दुःखेनाऽश्रूणि वर्तयन् ॥

इत्यनेन पतिभक्तिव्यतिक्रम उक्तः । तस्मात्संस्थेति भक्तिरेव । अत एव 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' इति बादरायणसूत्रस्याऽप्ययमेवार्थः । निष्ठासंस्थयोरैक्यात् । न च संस्थाऽन्यवृत्तिनिरोधेन तद्वृत्तिरेव सा च वृत्तिर्ज्ञानमपि सम्भवतीति वाच्यम् । रागाऽत्रान्तरजातेरेव वृत्त्यन्तरविरोधित्वस्याऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगमात् ॥ ४ ॥

एतेन त्रयो धर्मस्कन्धाः, यज्ञोऽध्ययनं दानमिति । प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याऽऽचार्यकुलवासी तृतीयो ऽत्यन्तमात्मानमवसादयंस्त एते सर्वे पुण्यलोका भवन्तीत्युपक्रम्याऽथ ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्यस्मिन्वाक्ये धर्मत्रित्वं व्यवस्थापयितुं त्रयो धर्मस्कन्धा इत्याश्रमत्रयं प्रतिज्ञाय तत्र यज्ञादिलिङ्गो गृहस्थाश्रम एको धर्मस्कन्धो ब्रह्मचारीति च द्वितीयस्तप इति च तपःप्राधान्याद्वानप्रस्थाश्रमोऽत्राऽन्यः । ब्रह्मसंस्थ इति च पारिशेष्यात्परिव्राडिति गम्यते । ब्रह्मपरतया सर्वैषणापरित्यागलक्षणस्य ब्रह्मसंस्थत्वस्याऽन्यत्राऽसम्भवात् ब्रह्मसाक्षात्काराऽङ्गतया पारिव्राज्यस्य विवक्षितत्वात् परिव्राडेव मोक्षमाप्नोतीति ब्रह्मसंस्थावाक्यस्यार्थ इति निरस्तम् । ब्रह्मसंस्थ इति शब्दस्य मानाऽभावेन परिव्राजके रूढ्यभावात्, तदाश्रमप्राप्तिमात्रेण मोक्षस्य तदेवेत्यादिश्रुतिविरोधेन बाधितत्वाच्च, पूर्वोक्ताऽऽश्रमोपलक्षितेषु सत्कर्मशालिषु यस्यैव ब्रह्मणि संस्थाऽस्येति व्युत्पत्तिगम्यं ब्रह्मनिष्ठत्वं 'सोऽमृतत्वमेति' इत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न च गृहस्थादेः कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठत्वाऽसम्भवः, गृहस्थादीनामपि ब्रह्मनिष्ठत्वे बाधकाऽभावात् । मानाभावेन कर्मत्यागमात्रस्याऽविवक्षितत्वात् । तपसा च भिक्षुवानप्रस्थयोर्द्वयोरप्याश्रमयोरेकीकरणेन त्रय इति त्रित्वम् । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्र त एते च चत्वारोऽप्याश्रमास्तदुपलक्षिताः पुण्यभाजो ब्रह्मसंस्थाः सन्तः पुण्यलोकभाजो भवन्ति । यः पुनरेतेषु ब्रह्मसंस्थः सोऽमृतत्वभागिति । न च येषां पुण्यलोकभाजित्वं तेषामेवाऽमृतत्वमिति विरोधः । देवदत्तयज्ञदत्तयोर्मन्दप्रज्ञयोः पश्चाद्यज्ञदत्तस्य शास्त्राऽभ्यासात् पटुप्रज्ञत्ववदवस्थाभेदेनाऽविरोधात् । यथाच ब्रह्मसंस्थ इति यौगिकं प्रकृतसर्वविषयं न परिव्राणमात्रमिति वदन्ति ।

ननु 'विसृज्य तेन कालेन पत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमम्' इत्यत्र संस्थाशब्दस्य विहितपालनाऽऽदिरूपमर्यादापरत्वमेव 'संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः' इति कोशात् । तन्निष्ठस्येत्यत्र तु 'तत्त्वमसि' इत्यादिनाऽभेदबोधनेन तत्पर्यन्तसन्नस्य तदभिन्नस्येत्यर्थः । 'तरति शोकमात्मवित्' 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्' इत्यादिश्रुत्यनुसारात् । तस्माद्ब्रह्मसंस्था न भक्तिर्न वा भक्तिः कैवल्यहेतुः । तथा हि—किं शुद्धविषया भक्तिः कैवल्यहेतुः, सगुणविषया वा । नाऽऽद्या, दुःखहेतुज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानैकसाध्यत्वात् । न हि शुक्तिविषयं ज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ भक्तिं द्वारत्वेनाऽपेक्षते । नाऽन्त्या, सगुणभजनस्य चित्तशुद्ध्याद्युपयोगेन कैवल्याऽहेतुत्वात् । किन्तु 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादिश्रुतेर्ज्ञानादेव मोक्षस्तत्राऽऽह—

तयोपक्षयाच्च ॥ ५ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तयेति । तया भक्त्या मुक्तिं प्रति ज्ञानमुपक्षीणं यस्मात् 'यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च' इति श्रुतिभिर्भक्तिं प्रति ज्ञानस्य हेतुत्वकथनेन मोक्षं प्रत्यन्यथासिद्धत्वज्ञापनात् । अत एव भगवद्गीतायां 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' इत्यादिना ब्रह्मसम्पत्तिरूपमोक्षस्य भक्तिमात्रैकलभ्यत्वं श्रूयते । उदाहृतश्रुतेस्तु भक्तिद्वारा ज्ञानमेव मोक्षजनने समर्थं, न कर्माऽऽदिकं प्रथमभूमित्वादित्यभिप्राय इति न कोऽपि विरोधः, अपि च तत्राऽतिमृत्युपदं न मुक्तौ रूढं प्रमाणाभावात् । किन्तु मृत्युमतिक्रान्तेति व्युत्पत्त्या भक्तिपरमेव । नाऽन्यः पन्थेत्यस्यापि भक्तितोऽन्य उपायो मोक्षाय नास्तीत्येवार्थः । तत एव मृत्वतिक्रमणस्य प्रमाणान्तरतो निर्धारणात् । अत एव—

चतुर्विधा भजन्ते मा जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थाऽऽर्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

इत्यादिना गीतायां ज्ञानिनां भक्तावेवाऽधिकारः प्रतिपाद्यते । अत्र भजन्त इति वर्तमानापदेशत्वेऽपि 'तरति ब्रह्महत्यां वाऽश्वमेधेन यजते अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादाविवाऽपूर्वार्थत्वाद्विधिः स्वीक्रियते भजेयुरिति । तत्र चत्वारोऽधिकारिणः । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी चेति । तत्राऽऽर्तस्याऽऽर्तिनिवृत्तिः, जिज्ञासोर्ज्ञानम् , अर्थाऽर्थिनस्त्वर्थः फलमिति निश्चीयते सामर्थ्यात् । ज्ञानिनस्तु फलाऽऽकाङ्क्षायां निष्कामत्वेनोक्तफलानामसम्भवात् विश्वजिन्न्यायाऽनवताराच्च योग्यतया सहेतुकसंसारनिवृत्तिरेव कल्प्यते । अत एव 'तेषामहं समुद्धर्ता' इत्यादिना भक्तेर्मृत्य्वतिक्रम उक्त इति संक्षेपः । शुक्त्याऽऽदिज्ञानञ्च संसारभ्रमाऽनिवर्तकत्वान्न भक्तिं द्वारीकरोति । परमाऽत्मज्ञानन्तु तन्निवर्तकत्वात्तां द्वारीकरोत्येव महाराजज्ञानमिव तत्सेवां महाऽनर्थनिवृत्तिकामस्य ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वस्तुतस्तु ज्ञानादेवाऽज्ञाननाशो यद्यपि भवति, तथाऽपि न स मोक्षः, सुखदुःखाऽभावाऽन्यत्वेन स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् किन्तु भगवत्प्रीतिरेव तस्याः स्वप्रकाशनिजसुखसंविदालिङ्गितत्वेन सुखरूपत्वाऽभ्युपगमादित्यभिप्रेत्याह—तयोपक्षयेति ।

तया प्रेमलक्षणया भक्त्या स्वाऽज्ञाननाशरूपमोक्षस्योपक्षयात् । उक्तरीत्याऽन्यथासिद्धेः प्रकृतिभक्तिनान्तरीयकत्वाच्चेत्यर्थः । वस्तुतो ब्रह्माऽऽवाप्तिरपि नाऽज्ञाननाशोपलक्षिता पुमर्थः, किन्तु विजातीयप्रेमोपलक्षितैव । तथा हि—भगवद्भजनाज्जाततत्कोपने स्वाऽज्ञानधाराभिर्विविधबन्धदर्शनात्तदभजनमेव सर्वाऽनर्थहेतुरिति तत्प्रसादतस्तत्कोपाऽपनयनेन स्वाऽज्ञानोच्छेदेनाऽनर्थोच्छेदद्वारा तद्भजनमेव तत्प्राप्तिहेतुः । 'तस्याऽभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावात्'इत्याऽऽदिश्रुतिभिः 'पराऽभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' इति पारमर्षसूत्रैश्च तथा ज्ञापनात् । अनर्थोच्छेदश्चाऽनर्थविरोधिभजनस्वरूप एव । प्रागभावनाशस्य प्रागभावविरोधिप्रतियोगिस्वरूपत्वाऽभ्युपगमेन नाश्यनाशस्य विरोधिपदार्थस्वरूपत्वसिद्धान्तात् । तस्माद्विजातीयप्रेमैव पुमर्थकोटिप्रविष्टतया पुमर्थः । अत एव स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपाया ब्रह्माऽवाप्तेः स्वतः सिद्धत्वेऽपि न ज्ञानवैयर्थ्यम् । विजातीयप्रेम्णस्तत्फलत्वात् । अत एव न प्रेमोपलक्षिताऽऽनन्दस्य तत्त्वज्ञानकार्यता, किन्त्वज्ञाननाशस्यैव । अज्ञाननाशकालीनप्रेमोपलक्षिताऽऽनन्दत्वेन निवेशे त्वतिगौरवं स्यादिति निरस्तम् । अज्ञानात् प्रागपि सिद्धे नं तत्त्वज्ञाननाशत्वाऽपेक्षया प्रेमगतवैजात्यस्यैव तत्त्वज्ञानजन्यताऽवच्छेदकत्वे लाघवात् ।

नन्वज्ञाननाशाऽव्यवहितमुक्तौ जन्यभावाऽसम्भवात्कथं प्रे-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

मोपलक्षिताऽऽनन्दस्य पुमर्थतेति चेत् । शृणु, यथा वेदान्तविदां नयेऽज्ञाननिवृत्तेरतिरेकपक्षे विरोधिवृत्तित्वपक्षे वा पाकनाशे पाचकवन्निवृत्तिनाशेऽपि निवृत्त्युपलक्षितस्यैव पुमर्थत्वम् , तथा प्रकृतेऽपि प्रेमोपलक्षिताऽऽनन्दस्य पुमर्थत्वं सुवचमिति । वस्तुतो यथा मीमांसकनये देहेन्द्रियाद्यभावेऽपि सुखसाक्षात्कारो मुक्तावभ्युपेयते साऽवच्छिन्नज्ञानं प्रत्येव देहादेः कारणत्वात् निरवच्छिन्नज्ञाने बाधकाऽभावात् । तथाऽस्मन्मतेऽपि तदानीं प्रेमसद्भावे बाधकाऽभावात् । नाऽद्वैतभङ्गः, विषमसत्ताकेनाऽद्वैतभङ्गाऽयोगात् अन्यथा व्यवहारकाले घटादिनाऽप्यद्वैतभङ्गाऽऽपत्तेः ।

तस्मात्सिद्धम्—मुक्तिकालेऽप्यबाधात्तत्त्वज्ञानसाध्यः सुखसंविद्भगवदालिङ्गितः प्रेमैव पुमर्थ इति । ज्ञानादप्यधिकत्वात् । कामुकस्येव विरक्तस्याऽपि कामिनीसंस्पर्शजसुखानुभवेऽपीष्यमाणतया तत्सुखस्य कामुकं प्रत्येव पुरुषार्थत्वात् । ज्ञायमानत्वमात्रेण सुखस्य पुरुषार्थत्वाऽनभ्युपगमात् । अत एव भगवानपि गोपीनां पुमर्थ आसीत् ,न दुष्टदुर्योधनादीनाम् । एतत्सर्वं मनसि निधायैवोक्तं वृद्धैरपि—

सुखदुःखाऽत्ययाच्छिन्ने प्रेम्णि चेन्न पुमर्थता ।
सममज्ञाननाशेऽपि सुखे सिद्धे न साध्यता ॥
अवच्छेदकता तुल्या प्रेम्ण्यज्ञानविनाशवत् ।
लाघवात्सा विजातीये प्रेम्ण्येव परमार्थतः ॥
अज्ञाननाशकालोत्थप्रेमायितेऽपि धार्मिणि ।
तिष्ठेदेव विदेहाख्या मुक्तिरेवेति गीयते ॥
सुखाऽभिवेदनं नित्यं मुक्तिं भट्टोऽपि यज्जगौ ।
प्रेम्णा भेदो मतादस्माज्ज्ञानात्प्रेमाधिकं यतः ॥ इति ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

'आत्यन्तिकी दुःखविमुक्तिरेव मुक्तिः' इति नैयायिकानां मतं तु न साधीयः। सुषुप्तिभाराऽपगमादौ दुःखाऽभावेऽपि सुखानुपलब्धेर्दुःखाऽभावस्य सुखाऽव्याप्यत्वात् । सुखसत्त्वे च दुःखाऽभावस्य स्वाऽनुभवसिद्धत्वात्सुखस्यैव तद्व्याप्यत्वात्पुमर्थतौचित्यात् । तथा तदालिङ्गितत्वात्तद्रूपतया तद्गतेरपि । एतदभिप्रेत्यैव पुराणादिषु—

नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचि-
न्मत्पादसेवाऽभिरता मदीहाः ।
न किञ्चित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम ।
वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥
नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् ।
तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ॥

इत्युक्तम् ।

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥

इत्यादिना निर्वासना अपि कृतसाक्षात्काराः फलमनभिसन्धाय भक्तिं कुर्वन्तीत्युक्त्या भक्तेः स्वतः पुमर्थत्वं च ज्ञापितम् । 'दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्चरति' इति श्रुतिस्तु मुक्तिकाले दुःखाऽभावस्य सत्त्वात्स चाधिकरणपरमाऽऽनन्दाऽऽत्मतयोद्देश्योऽपीत्यभिप्रेत्य दुःखाऽभावस्य पुमर्थत्वपरा । चकारः सूत्रे युक्तिसमुच्चायकः । सा च लोके स्वरूपज्ञानस्य प्रेमवृद्धिजनकत्वदर्शनरूपा इत्यास्तां विस्तरः ॥ ५ ॥

ननु तथाऽपि भक्ते रागरूपत्वे किं कारणमित्यपेक्षायामाह—

द्वेषप्रतिपक्षभावाद्रसशब्दाच्च रागः ॥ ६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

द्वेषेति । सेत्यनुवर्तते । सा भक्ती रागरूपा । कुतः द्वेषप्रतिपक्षभावात् द्वेषविरोधित्वात् । लोके हि द्विष्टोऽयं भक्तोऽयमिति मिथोविरुद्धधर्मद्वयवति प्रतीयते । तत्र द्वेषविरोधी राग एव प्रसिद्धो न ज्ञानादिः । अत एव वैष्णवे शिशुपालस्य द्वेषाऽनुबन्धमभिधाय 'अयं हि भगवान् कीर्तितः संस्मृतश्च द्वेषाऽनुबन्धेनाऽप्यखिलसुराऽसुरदुर्लभफलं प्रयच्छति किमुत भक्तिमताम्' इत्युक्तम् । एवमन्यत्राऽपि ।

त्रिद्वेषादपि गोविन्दं दमघोषाऽऽत्मजः स्मरन् ।
शिशुपालो गतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायणः ॥ इति ।

तस्मादनुरक्तिरेव भक्तिरित्यायातम् । द्वेषविरोधित्वञ्चात्र द्वेषमात्रविरोधित्वं कार्योन्मुखं वा वाच्यम् । तेनौदासीन्ये नाऽनैकान्तिकम् ।

ननु द्वेषकार्यनिवृत्तिविरोधिप्रवृत्तिजनकत्वलक्षणं कार्योन्मुखं विरोधित्वमिष्टसाधनताज्ञानेऽपि, तत्राह—रसेति । विभावाद्यभिव्यक्तराग एव मुख्यरसशब्दात् 'मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः' इति भक्तौ रसशब्दाच्च भक्ती रागरूपेत्यर्थः । रसश्च रागः 'रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा' इत्यत्र प्रसिद्धः । अत्र रसो विषयरागः वैष्णव एव च रामलक्ष्मणादीनां स्वर्गारोहणमुक्त्वा 'येऽपि भगवदंशेष्वनुरागिणः कोसलनगरजनपालास्तेऽपि तन्मनसस्तल्लोकतामापुः' इति साक्षादेव रागशब्दो भक्तौ प्रयुक्तः । एवं स्कान्देऽपि—

बीभत्सिते दुर्विषये कदाचि-
द्यो वाऽपि रागो भविता जनस्य ।
स चेद्भविष्यत्यपि नाम रुद्रे
को नाम मुक्तो न भवेद्भवाब्धेः ॥ इति ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तथा च श्रीमन्मुरपुरमथनचरणारविन्दमकरन्दमन्दाकिनी-मवगाहमानस्य मनसः समुल्लासो रागभावप्रेमादिशब्दाऽभिधेय एव स्वाऽऽनन्दमाविर्भावयन् कार्यकारणलिङ्गाऽऽदिभिराभिव्यक्तो रसरूपो रत्याऽऽख्यः स्थायी भावो मोक्षमपि न्यक्कुर्वन् फलभक्तिरिति सिद्धम् ।

उक्तश्च श्रीभागवते—

देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम् ।
सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥
अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ।
जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ॥

इत्यादिना ।

तत्राऽयमर्थः । गुणलिङ्गानां गुणमयशरीराणां आनुश्रविकं श्रुतिपुराणाऽऽदिगम्यं कर्म चरितं येषां ते तथोक्तास्तेषां देवानां मध्ये सत्त्व एव मोक्षाऽनुगुणप्रसादमयमङ्गलमूर्तावेव मुरपुरमथनरूपा या एकमनसः योगाऽदिनैकाग्रमनसो या वृत्तिरनिमित्ता फलाऽभिसन्धानशून्या स्वाभाविकी स्वरसत एव विषयसौन्दर्यादयत्नेनैव जायमाना न बलादापाद्यमाना सा भागवती भक्तिः सिद्धेर्ज्ञानान्मोक्षाच्च गरीयसी । गरीयस्त्वमेव विवृणोति—जरयतीति । यथा निगीर्णमन्नपानाऽऽदिकं जाठरो जातवेदा जरयति, तथा या कोशमन्नमयाऽऽदिपञ्चप्रकारम् आशु सद्यो भगवत्प्रसादान्नाशयति । न ज्ञानमिव श्रवणाऽऽदिसहायैः क्रमेण तस्माद्भवति ज्ञानान्मुक्तेश्च गरीयसी विनाऽपि कामनां मोक्षस्य प्रकृतभक्तिनाऽऽन्तरीयकत्वात् । 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति श्रुतितत्त्वपर्यालोचनतस्तथाऽवगमात् । 'रसो वै सः' इत्या-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ऽऽदिना प्रकृतस्य रस्यत इति व्युत्पत्त्या रस्यमानाऽऽनन्दस्य 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इत्यादिना ब्रह्माऽऽनन्दाऽऽविर्भावलक्षणमुक्तिं प्रति हेतुतालाभे तद्विषयकभक्त्याख्यरसस्याऽपि ज्ञायमानलिङ्गकरणतापक्षे लिङ्गज्ञानस्येव सम्बन्धविधया तल्लाभात् । कथं तर्हि भक्ता न वाञ्छन्तीति चेत्, कलय । अविद्यानाशरूपमोक्षस्य निर्विषयतया ब्रह्मसुखसंविदनालिङ्गितत्वेन स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् सालोक्याऽऽदिसायुज्यान्तानामैश्वर्यविशेषरूपत्वात् एकत्व आनन्दभोक्तृत्वाऽभावात् । इत्यभिप्रेत्यैवोक्तं तत्रैव । यथा—

सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसायुज्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥ इति ।

सार्ष्टिः सारूप्यं, सायुज्यं तादात्म्यमेकत्वमभेदः । तस्माद्भगवद्विषयः प्रेमाऽतिशय एव सर्वोपायफलमिति सिद्धम् ।

अस्य ज्ञानवद्विभावाऽऽदयोऽप्यङ्गानि । तदुक्तं भरतेन—'विभावाऽनुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति । तत्र विभावो यत्र येन च रसो विभाव्यते । स द्विविधः, आलम्बन उद्दीपनश्चेति । तत्राऽऽलम्बनो यमुद्दिश्य यत्र च रतिः प्रवर्तते सः । यथा—

श्रीहरिर्हरिभक्ताश्च बुधैरालम्बना मताः ।
रत्याऽऽदेर्विषयत्वेन तथाऽऽधारतयाऽपि च ॥

तत्र श्रीहरिर्यथा श्रीभागवते—

स्वयन्त्वसाम्याऽतिशयस्त्र्यधीशः
स्वाराज्यलक्ष्म्याऽऽप्तसमस्तकामः ।
बलिं हरद्भिश्चिरलोकपालैः
किरीटकोट्येडितपादपीठः ॥ इति ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

यथा वा—

ह्रीमान्धैर्यनिधिः कृतज्ञरुचिरः शूरः क्षमी सत्यवाक्
तेजोबुद्धिवयोऽन्वितः प्रियवचो दक्षः शुचिर्धार्मिकः ।
नेता रम्यतनुर्बली विविधवाक् सल्लक्षणो दाक्षिणः
सर्वाऽऽराध्यसमृद्धिमान्समपटुर्गम्भीरसत्संश्रयः ॥
दाता मान्यसुमान्यकृच्च श्रुतदृशिः प्रेमैकवश्यः सुखी
श्रेष्ठः सर्वमनोहरो विनयवान् कन्दर्पदर्पाऽपहः ।
व्यन्तः सत्सुखचिह्नोऽनवरते सद्देशकालाऽऽदिविद्
भक्तानर्थनिवारणः सकलसूर्ब्रह्मादिसंमोहकृत् ॥
धीरोदारदयाकरो निजरताऽऽकर्षी शरण्यो नवः
सर्वज्ञः प्रतिभान्वितो रसमयः शान्तो विनीतः प्रियः ।
ब्रह्मण्यो गतिदायकोऽगतिमतामात्मद्विषामीशिते-
त्याद्यव्यन्तगुणाः स्थिरा भगवतीत्यालम्बनः श्रीहरिः ॥

तत्राऽपि—

कान्त्या कामविमोहकृत् कृतनयः काम्यप्रदः कीर्तिभृ-
त्केकावाक्करिकुञ्जकार्पितकरः कान्तः कृती कंसहृत् ।
कैवल्याऽर्थकरः सतां कृतिमतां कल्याणमूर्तिः कभूः
कृष्णोऽयं करुणाकरोऽतिमधुरः कर्षन्मनः क्रीडति ॥

अथ तद्भक्ताः—

भक्ता ईश्वरभावभावितहृदस्तेऽपि द्विधा साधकाः
सिद्धाश्चेति यथायथं हरिगुणान् स्वास्मिन्निधातुं क्षमाः ।
ते हि स्वान्तनितान्तभारितसुखाः स्वीयेष्वपि स्वैर्गुणै-
रासक्तिं परमेशितुर्जनयितुं शक्ताः सदालम्बनाः ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ते यथा—

प्रह्लादः सुखचिद्घनं हरिमनुध्यायन् सदा मातृवा-
त्रिद्धः सिद्धपदोऽम्बरीषनृपतिर्दुर्वाससोऽपीष्टकृत् ।
राजा श्रीहरिसंश्रयो हि भरतः श्रोता परीक्षिद्धरेः
कीर्तीनां जनकः स्वरूपरतयो व्यासः शुकाद्या अपि ॥

अथोद्दीपनविभावो, यस्मिन्कृते रस उद्दीप्तः पुष्टो भवति ।

यथोक्तम्—

भावोद्दीपनकारका निगदिता उद्दीपनास्ते हरे-
श्चेष्टाश्चारुगुणाः प्रसाधनमथो वंशीध्वनिः सुस्मितम् ।
वाणी चाऽमृतदर्पहृत्तुलसिकापत्राणि तद्वासरा
वृन्दाऽरण्यमुखाः सुभूमय इमाः श्रीकृष्णपादाङ्किताः ॥

अन्यत्राऽपि—

वृन्दाऽरण्यभुवः कलिन्दतनयावंशीध्वनिर्ध्यायिना-
मप्याश्चर्यकरी धृता तुलसिका जन्माऽऽदिवारोत्सवाः ।
रासाऽऽद्यान्यनुचेष्टितानि करुणानन्दादयः सद्गुणा
भावं मङ्क्षु विभावयन्ति भजतां प्रोक्ता विभावाह्वयाः ॥

श्रीभागवतेऽपि—

तस्याऽरविन्दनयनस्य पदारविन्द-
किञ्जल्कमिश्रतुलसीमकरन्दवायुः ।
अन्तर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां
सङ्क्षोभमक्षरधियामपि चित्ततन्वोः ॥ इत्यादि ।

अथाऽनुभावाः । रसो यैरनुभाव्यते प्रकाश्यते । तदुक्तम्—

भावानामवबोधिका विकृतयस्ताश्चाऽनुभावाह्वया
गीतीक्रोशननृत्यभूविलुठितश्वासास्तनोर्मोटनम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

लालास्रावजनाऽनवेक्षणमथो हिक्काऽट्टहासो भ्रमि-
हुंकारः परिजृम्भणादय इमे स्वान्तस्थितव्यञ्जकाः॥ इति।

यथा—

राधा माधवभावनाविलुठितश्वासाऽधिका मूर्छिता
गीतक्रोशननृत्यहुङ्कृतिजनाऽनीक्षाऽट्टहासभ्रमीः ।
लालास्रावमथो विमोटिततनुर्जृम्भां च हिक्कामसौ
धत्ते ध्यानपराऽथ मज्जति सुखे कस्मिंश्चिदेषा चिरम् ॥

एवमन्येऽपि । यथा श्रीभागवते—

एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या
जाताऽनुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।
हसत्यथो रोदिति रौति गाय-
त्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥ इत्यादि ।

तत्र सात्त्विकाः—

भावाऽऽक्रान्तमनो हि सत्त्वमुदितं, तज्जाः स्मृताः सात्त्विका
भावाः स्तम्भतनुस्विदा स्वरभिदा रोमाञ्चकम्पास्तनोः ।
वैवर्ण्याश्रुलया इमे निगदिता अष्टावमीषां पृथग्—
व्यक्तिर्वाऽस्तु समुच्चिता, रतिभृतां ज्ञेया यथास्वं बुधैः ॥

यथा—

राधा स्वेदसमन्विताऽश्रुनयना रोमाञ्चकम्पाऽन्विता
स्तब्धा ध्यायति योगिनीव कमपि श्रोतुं तथा वीक्षितुम् ।
अन्यन्नोत्सहते गता क्वचिदहो श्यामेन दष्टाऽधरा
तद्दंशेन तनोः स्वकीयमनसः स्वास्थ्यं मुहुर्वाञ्छति ॥

अत्र स्नि(ग्धा)मुख्याः स्वेदादयः स्निग्धा गौणा वैवर्ण्यस्वर-भेदाऽऽदयः दिग्धा गात्रकम्पाऽऽदयः सूक्ष्मा रोमाञ्चप्रभृतयः । त एते सर्वे स्निग्धदिग्धरूक्षभेदेन त्रिविधा उक्ताः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रीभागवतेऽपि, यथा—

क्वचिदुत्पुलकस्तूष्णीं प्रेमप्रसरसंप्लुतः ।
अस्पन्दप्रणयाऽऽनन्दसलिलामीलितेक्षणः ॥ इत्यादि ।

अथ व्यभिचारिणः—

रसादेर्हि विशेषतोऽभिमुखतां ये चारयन्ति स्मृता
भावास्ते व्यभिचारिणो. रतिभृतां निर्वेदगर्वौ मदः ।
दैन्यग्लानिविषादमोहमृतयः शङ्का वितर्कः स्मृति-
र्व्रीडाजाड्यमसूयितौग्र्यचमतयो हर्षो धृतिश्चोत्कता ॥
निद्राऽपस्मृतिचापले श्रम उताऽऽलस्याऽवहित्थे स्वाप-
श्चिन्तावेगरुजा—भययुता उन्मादबोधाः कथाः ।
संख्याभिस्त्रिभिरन्विताभिरुदितास्त्रिंशद्भिरित्थं रते-
र्व्यक्तिं सम्यगिमे यतो विदधते स्वान्तस्थिताया अपि ॥

यथा—

निर्विं-ह्यभिमानयुङ्मदयुता दीना परं ग्लानिभाक्
प्राप्ता चापि विषादमोहमरणाऽऽशङ्कावितर्कस्मृतीः ।
व्रीडां जाड्यमसूयितौग्र्यचमतिभिर्हर्षेण धृत्योत्कता-
निद्राऽपस्मृतिचापलश्रममहाऽऽलस्याऽवहित्थैर्युता ॥
स्वापं चिन्तनवेगरोगकुपितं भीतिं दधाना तथा
सोन्मादा ननु बोधभाक्सुनयना भावैरुपेता चिरम् ।
पूर्वोक्तैर्मुरलीरवाऽमृतभरः पीताम्बरः सुन्दरः
कान्तिद्योतितमन्दिरः किमनया स्वान्ते धृतः श्यामलः ॥

तदेवमनेकरसव्याप्या व्यभिचारिणः श्रीभागवतेऽप्युक्ताः ।

यथा—

क्व चाऽहं कितवः पापो ब्रह्मघ्नो निरपत्रपः ।
क्व च नारायणेत्येतद्भगवन्नाम मङ्गलम् ॥ इत्यादि ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ननु भवतु तत्र विभावानां रसपुष्टिकरत्वेन स्वरूपनिर्वर्तकत्वादङ्गत्वम्, अनुभावाऽऽदीनां तु कथमङ्गत्वम्? स्वरनेत्रादिविक्रियारूपाणां तेषां भावोत्पत्त्यनन्तरमेव जायमानतया स्वरूपाऽनिर्वर्तकत्वादिति चेत्सत्यम्। प्रयाजानामिव दर्शाऽऽदावनुयाजानां स्वरूपनिर्वर्तकत्वरूपाऽङ्गत्वाऽभावेऽपि फलं प्रति योग्यतासम्पादकत्वेनोत्तराङ्गत्ववदत्रैषां विभावाऽऽदिवदङ्गत्वाऽभावेऽप्यभिव्यञ्जकत्वात्तत्प्रतीतिजनकत्वेनोत्तराङ्गत्वस्वीकारादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६ ॥

ननु 'तमेतं वेदाऽनुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिवाक्येन ज्ञानोद्देशेन वेदाऽनुवचनयज्ञादीनां विधाने वाक्यभेदात्, 'जातपुत्रः कृष्णकेशः' इत्यत्र जातपुत्रकृष्णकेशपदाभ्यामवस्थाविशेष इव यज्ञादिपदैर्विहितं कर्म सामान्यं लक्षयित्वा तज्ज्ञानोद्देशेन विधीयत इति भक्तेरपि विहितत्वेन विविदिषावाक्ये यज्ञादिवज्ज्ञानोद्देशेन विधानात् यज्ञादिवज्ज्ञानोपकारककर्मरूपैव सा। अतो निःश्रेयसफला भवितुमर्हति। 'न कर्मणा प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादिश्रुतेरित्याशङ्कां परिहरन्नाह—

न क्रिया कृत्यनपेक्षणाज्ज्ञानवत् ॥७॥

cf. ... conception of क्रिया — कृतिसाध्यता ...

न क्रियेति। सा भक्तिर्न क्रियात्मिका भवितुमर्हति, कुतः कृत्यनपेक्षणात्। भगवद्गुणादिज्ञानादिमात्रसाध्यायामनुरागरूपायां तस्यां पुंप्रयत्नाननुविधानाऽभावात्। यन्न प्रयत्नाऽननुविधायि तन्न कर्मेत्यत्र दृष्टान्तमाह—ज्ञानवदिति। ज्ञा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नं यथा प्रमाणसम्पत्त्यधीनं न पुरुषेण स्वेच्छया कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्यते, तथा भक्तिरपि। न हि रागिणां प्रमदादिविषया रतिः पुंव्यापारतो भवति, किंतु कामगुणबुद्ध्यादितो भवति। यद्यपि ज्ञानभक्त्योरपि कृत्युद्देश्यतया कृत्युत्पाद्यत्वमस्त्येव, तथाऽपि साध्यत्वाख्यकृतिविषयतया विशेषो नास्तीति मन्तव्यम्। तस्माद्भावो न यागादिवत्क्रियारूपो न वेच्छादिरूपः किंतु 'प्रीणाम्यनुरञ्ज्यामि' इति प्रतीतेः पृथगेव द्वेषवत् इच्छादीनामसिद्धमात्रविषयत्वात् रागस्य तु सिद्धाऽसिद्धविषयत्वादित्युपपादितं प्रागेव। अत एव हार्दात्सौहार्दाच्चाऽयं भिद्यते। तदुक्तम्—

दोषदर्शननाश्यो हि स्नेहो हार्दमितीर्यते।
धृतराष्ट्रस्य विदुरे पुत्रं मुञ्चेति वक्तरि॥
दोषे दृष्टे प्रियः स्नेहो न नश्येत्सौहृदं हि तत्।
कुवृत्तस्याऽप्युपकृतौ यथा कर्णोऽतिसादरः॥
दोषे दृष्टे प्रियः स्नेहः प्रियाप्तौ च न गच्छति।
स प्रेमाऽक्रूरचोरोऽपि कृष्णे दृष्टेऽपि दृक्स्पृहा॥

यथा—

दृष्टेऽपि कृष्णे तृष्णेयं लोचने न विमुञ्चति। इत्यादि।

ननु तृष्णेयं सामान्यलक्षणयोपस्थापिताऽसिद्धदर्शनविषया। तल्लाभे तु तद्विषया निवर्तत एवेति चेन्न। सिद्धदर्शन एव दर्शनत्वेन तस्या अङ्गीकारात्। न च सिद्धत्वज्ञानं प्रतिबन्धकम्, दर्शनत्वाऽवच्छिन्नसिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् तस्य चेहाऽभावात्। कथमन्यथाऽज्ञातकान्तामरणस्य पुंसः कान्ताऽवलोकनेच्छा। तत्र सिद्धकान्ताऽवलोकनस्याऽभावेन सामान्यलक्षणयाऽपि तदुपस्थितेः कर्तुमशक्यत्वात्। तस्मात्का-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न्ताऽवलोकनत्वाऽवच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानरूपप्रतिबन्धकाऽभावात् सिद्धविषयिण्येवेच्छा। एवं प्रकृतेऽपीति भावः। ज्ञातकान्तामरणस्य शोकाऽऽकुलस्य पुंसः कान्ताऽवलोकनत्वाऽवच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानेऽपि कान्ताऽवलोकनेच्छा तु शोकाद्युत्तेजकबलादुपपाद्या । एतेनाऽसिद्ध एव यत्किञ्चिदवलोकने सामान्यलक्षणयोपस्थापिते कान्ताविषयत्वारोपाद्व्यधिकरणधर्मप्रकारिकेच्छेति निरस्तम्, विशिष्टाऽभावेनैव निर्वाहात् सिद्धान्ते सामान्यलक्षणाऽनभ्युपगमाच्चेत्यलमतिविस्तरेण ।

यद्यप्यत्र दर्शनस्यैव काम्यत्वमवगम्यते, तथाऽपि दर्शनवृत्तिविशिष्टतया भगवतः काम्यत्वे तात्पर्यम् । कृष्णनिष्ठविषयताऽवच्छेदकताकलोचनकर्मत्यागाभावकथनेन तदवगमात् ।

ननु विष्णुपुराणे विहिताचरणप्रतिषिद्धवर्जने च भक्तिरित्युक्तम्—

न चलति निजवर्णधर्मतो यः
समगतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।
न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः
सितमनसं तमवेहि कृष्णभक्तम् ॥

इत्यादिना । तत्कथं न क्रिया भक्तिरिति चेत्, सत्यम् । उपलक्षणं तु तत् शाखाऽग्रमिव चन्द्रस्य न स्वरूपं भक्तेः। तत्रैव 'मनसि कृतजनार्दनं मनुष्यं सततमवेहि हरेरतीव भक्तम्' इत्याऽऽदिना भावलक्षणाया भक्तेः पृथगुपादानात् । अत्र हि 'सततं मनसि कृतजनार्दनम्' इति सम्बन्धः। सातत्यञ्च न भावमन्तरेणाऽवकल्पते । 'अतीव भक्तम्' इति च स एव मुख्यो भक्त इति दर्शयति। समगतित्वमपि सर्वात्मनि वासुदेवे भावमन्तरेण नोपपद्यते। उपपद्यते चोपलक्षणत्वे । विधिप्रतिषेधाऽतिक्रमो हि

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रागादिनिबन्धः । न च पुरुषोत्तमप्रवणे चेतसि रागादयोऽवकाशं लभन्ते । अत एवाऽभाषि श्रीशुकेन—

स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य
त्यक्ताऽन्यभावस्य हरिः परेशः ।
विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चिद्-
धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः ॥ इति ।

अत्र 'त्यक्ताऽन्यभावस्य भजतः' इति कथनात्पूर्वोक्तपराऽनुरक्तिमत इति लब्धम् । 'विकर्म कथञ्चित्'इति कथनाद्भक्तानां विषयरागादिहेतुकस्य विधिप्रतिषेधव्यतिक्रमस्याऽभावः सूचितः । तस्माद्भाव एव भक्तिः,न क्रिया। 'किंतु लाङ्गलं जीवनम्' इतिवदुपचाराद्भक्तिरुच्यत इत्यास्तां विस्तरः ॥ ७ ॥

ज्ञानक्रियोभयभिन्नत्वादेव तस्या अपरिमितफलत्वमित्याह—

अत एव च फलाऽऽनन्त्यम् ॥ ८ ॥

अत एवेति। यतः सा न क्रियात्मिका नाऽपि ज्ञानात्मिका, ज्ञानहेतुकत्वात्, अत एव तत्फलानामानन्त्यमसंख्येयत्वं भवति । ज्ञानफलभूतायास्तस्या असंख्येयानि फलानि भवन्तीति यावत् ।

यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥
सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा ।
स्वर्गाऽपवर्गं यद्धाम यत्किञ्चिदपि वाञ्छति ॥

इत्यादिस्मृतेः क्रियारूपत्वे स्वर्गादिमात्रफलकत्वं ज्ञानरूपत्वे मोक्षमात्रफलकत्वं स्यात्, न सर्वफलावाप्तिः स्यात् । अतः सर्वफलकत्वात्तदुभयादिभिन्नैवेत्यर्थः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ सा यतो भक्तिर्न क्रिया अत एव निःश्रेयसस्याऽऽनन्त्यं अक्षयत्वं भवतीत्याह--अत एवेति । भक्तेः क्रियात्वे 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवाऽमुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति न्यायापाते ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्तते ।

त्रिभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो ऽभेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

इत्यादिवाक्यविरोधः प्रसज्येत ॥ ८ ॥

पूर्वोक्तमुपक्षयं समर्थयते—

तद्वतः प्रपत्तिशब्दाच्च न ज्ञानमितरप्रपत्तिवत् ॥ ९ ॥

तद्वत इति । तद्वतः ज्ञानवतः भक्तिरूपप्रपत्तिशब्दान्न ज्ञानं मुख्यमिति सा मुख्येत्यतो लिङ्गविपरिणामेणाऽनुवर्तते । रागत्वेनैव ज्ञानभेदस्य सिद्धत्वादेवं व्याख्यानम् । प्रपत्तिशब्दः

'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते' इत्यादिचकाराऽऽज्ञानत्वाऽभावानिदानं ज्ञानाऽऽनन्तर्यश्रवणमपि

'स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत' । इति ।

एतेन मैंऽस्तु केवलज्ञानं भक्तिः, द्रवीभावपूर्वकं तु स्यादिति निरस्तम् । द्रवस्य सविषयत्वाऽभावात् । कथञ्चिद्द्रवो रससमकालिकतया प्रेम्ण्यन्तर्भूतोऽपि ज्ञानं न तथा श्रुतिस्मृतिपुराणपर्यालोचनया तथैवाऽवगमात् । न च

महत्त्वबुद्धिर्भक्तिस्तु स्नेहपूर्वाऽभिधीयते ।
तयैव व्यज्यते सम्यग्जीवरूपं सुखात्मकम् ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्यनेन विरोधः, यागादौ स्वर्गादेरिवाऽधिकारिविशेषणतया स्नेहपूर्वत्वस्य विवक्षितत्वात् । तथा च भगवति स्नेहविशेषलक्षणप्रीत्यर्थं शास्त्राऽऽदिना माहात्म्यज्ञानं संपाद्यम् । तदपि भक्तिसाधनत्वाद्भक्तिरित्युच्यते । तत एव भक्तितत्फलप्रतिबन्धकाऽऽवरणनिवृत्तेः संभवात् । प्रपत्तिशब्दस्तत्र न प्राप्त्यर्थकः, किन्तु भक्तिपर इत्यत्र विनिगमकमाह—इतरप्रपत्तिवदिति । यथा तदनन्तरं 'कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः' इति देवताऽन्तरप्रपत्तिनिन्दामुखेनैव स्वप्रपत्तिः स्तूयते । तत्र देवताभक्तेरेव प्रपत्तिशब्देन कथनम्, न तज्ज्ञानस्य न वा प्राप्तेः । 'तं तं नियममास्थाय' इति स्वारस्यात् । तस्मादुभयत्र प्रपत्तिर्भक्तिरेव, तस्या एव प्रस्तावादिति सिद्धम् ।

अथ वा भक्तेर्मुख्यत्वे दृष्टान्तमाह—इतरप्रपत्तिवदिति । यथा देवताऽन्तरप्रपत्तिस्तत्फलहेतुरतो मुख्या न तज्ज्ञानं, तथा प्रकृतेऽपीति भावः । वस्तुतो माऽस्तु ज्ञानं क्रिया वा भक्तिः भवतु च भक्तिरेव कैवल्यान्तसर्वपुमर्थहेतुः । परन्तु—

'मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते'

इत्यादिवचनाऽनुसारात्कैवल्ये सा ज्ञानद्वारैव हेतुर्भविष्यति । अत एव कैवल्यं प्रति ज्ञानकारणत्वबोधकवाक्यानामविरोधोऽपि भक्त्यवान्तरव्यापारत्वाद्‍ ज्ञानस्य । न हि काष्ठैः पचतीत्युक्ते ज्वालानामसाधनत्वमुक्तं भवति । तस्मात्साक्षात्साधनं ज्ञानं, व्यवहितं साधन भक्तिरिति, तत्राऽऽह—तद्वत इति । 'ज्ञानवान्मां प्रपद्यते' इति ज्ञानवतो भजनाऽर्थकप्रपत्तिशब्दाज्ज्ञानं द्वारमिति भावः । आनन्दहेतौ रतिरूपायां फलभक्तौ साधनस्य ज्ञानस्य द्वारत्वाऽयोगात् । तत्र दृष्टान्तः इतरप्रपत्तिवदिति । यथा तत्तत्फलहेतौ देवताऽन्तरभक्तौ देवताऽन्तरज्ञानस्य न द्वारत्वं भक्तित

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एव फललाभस्य शास्त्रतः प्रसिद्धेः । भक्तितो ज्ञानश्रवणं तु साधनभक्तिपरतया नेयम् । तमेवेत्यादिश्रुत्यर्थपर्यालोचनतोऽपि भक्तिरव्यवहितसाधनं ज्ञानं व्यवहितसाधनमित्येवाऽवगतम् । तस्माद्विपरीत एव द्वारद्वारिभावो बोध्यः । ज्ञानमेव भक्तिद्वारा कैवल्यहेतुरिति । 'नान्यः पन्थाः' इत्यनेन तु न व्यापारभूताया भक्तेः साधनत्वं व्यवच्छिद्यते किन्तु कर्माऽऽदेः । यथा चक्षुषैव पश्यतीत्युक्ते न सम्बन्धस्य व्यवच्छेदः, किन्तु प्रमाणाऽन्तरस्येति संक्षेपः ॥ ९ ॥

इति श्रीनारायणतीर्थकृतायां शाण्डिल्यसूत्रवृत्तौ भक्तिचन्द्रिकायां प्रथमाऽध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

आह्निके भक्तिरुक्ताऽत्र ज्ञानकर्माद्यनावृता ।
पराऽनुरक्तिः परमे ततो भूयो न जायते ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

एवं मोक्षं प्रत्यन्यथासिद्धायां भक्तौ निरूपितायां ज्ञानयोगभक्तीनामङ्गप्रधानभावविवेकाय द्वितीयाह्निकस्य प्रारम्भः । तत्राऽपि गौणमुख्यभक्त्योर्मध्ये परभक्तेरेव प्रधानत्वज्ञापनाय प्रवृत्तमिदमादिमं सूत्रम्—

सा मुख्येतराऽपेक्षितत्वात् ॥ १ ॥

सा मुख्येति । आह्निकाऽन्तरारम्भे तस्या एव पुनः स्मरणाय—सेति । एतेन तदादीनां प्रक्रान्तपरामर्शित्वनियमो ज्ञापितः । सा पराऽनुरक्तिरूपा भक्तिः मुख्या प्रधानम् । कुतः, इतराऽपेक्षितत्वात् । इतरैरात्मज्ञानयोगगौणभक्तिभिः स्वोपकार्यतयाऽपेक्षितत्वादित्यर्थः । छान्दोग्ये 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इत्याद्युपक्रम्याऽऽम्नायते—'आत्मैवेदं सर्वमिति । स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवति' इत्यत्र पश्यन्निति सिद्धत्वेन कृदन्तनिर्दिष्टदर्शनोत्तरभाविन्या रतेरेव भवतीति साध्यत्वेन निर्दिष्टायाः स्वाराज्यफलत्वोक्त्या मुख्यत्वज्ञापनादिति भावः । अत एव मनुरपि

यस्त्यक्त्वा प्राकृतं मोहं नित्यमात्मरतिर्मुनिः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा ।

इत्यात्मरतेः प्राधान्यमाह ॥ १ ॥

नन्वात्मरतमधिकारिविशेषणम् । तथा च य आत्मरतः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स एवं पश्यन्नित्यन्वयोऽस्तु । तथा च न रतेः प्राधान्यम् । तत्राऽऽह—

प्रकरणात् ॥ २ ॥

प्रकरणादिति । प्रकरणं भवति रतेरेव आत्मानन्दादिफलत्वात् । रतित एवानन्दस्य लोके दर्शनात् । तस्मात्प्रकरणस्थं दर्शनमङ्गमेव यथाभिक्रामं जुहोतीत्यादौ प्रकरणादभिक्रमणं प्रयाजाद्यङ्गम् । सिद्धसाध्यसमभिव्यवहारे सिद्धं साध्यायोपकल्पत इति न्यायेनाऽश्नन्सुखीत्यादौ चाशनं तृप्ताविति भावः ॥ २ ॥

ननु 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिवाक्यानुसारादुदाहृतवाक्येऽपि ज्ञानस्य दर्शनरूपस्य हेतुत्वं कल्पनीयम् । 'ज्ञानवान्मां प्रपद्यते' इत्यादौ तु परोक्षज्ञानमर्थ इत्याशङ्कामनुभाष्य दूषयति—

दर्शनफलमिति चेन्न तेन व्यवधानात् ॥ ३ ॥

दर्शनफलमिति चेन्नेति । साक्षात्काररूपदर्शनस्यैव फलं स्वाराज्यलक्षणममृतत्वमिति चेन्न । कुतः, तेन तच्छब्देन व्यवधानात् । स स्वराट् भवतीत्यत्र स इति तच्छब्देन सन्निकृष्टात्मरतिरेवोपस्थाप्यते न विप्रकृष्टः पश्यन्निति व्यवहितोपस्थितौ कारणाऽभावात् । न च प्रकरणमेव कारणम् , अन्योन्याश्रयात् ॥ ३ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

लौकिकाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि ज्ञानं भक्तेरङ्गमित्याह—

दृष्टत्वाच्च ॥ ४ ॥

दृष्टत्वादिति। तरुणीसौन्दर्यज्ञानस्य तरुणीविषयकाऽनुरागं प्रति हेतुताया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चितत्वादित्यर्थः। अतः सिद्धं ज्ञानं भक्तेरङ्गमेव। दृष्टञ्च प्रकृतेऽपि निष्करुणत्वाल्पमहिमत्वाप्रियत्वादिज्ञानं मनोमालिन्यकारणम्। कारुण्याप्रतिहतैश्वर्यभक्तवात्सल्यादिमाहात्म्यज्ञानञ्च मालिन्यनिरासे कारणम्। ततश्च परा भक्तिरिति च। तस्माज्ज्ञानं दृष्टोपकारकमङ्गमेव, न प्रधानम्। एतत्सर्वमभिप्रेत्यैव भगवतोक्तम्—

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः॥ इति।

तन्निष्ठतत्परायणत्वं प्रेमाधिक्यविषयं मन्तव्यम्।

ननु माहात्म्यज्ञानं नानुरागजनकं, तद्विनापि पुत्रादावनुरागदर्शनादिति चेन्न। तृणारणिमणिन्यायेन तत्समाधानात्। ननु तथाऽप्यन्वयव्यभिचारो दुर्वारः। केषाञ्चित्पामराणां भगवद्गुणगणं शृण्वतामपि भक्त्यनुदयादिति चेन्न। मत्सराऽऽदिप्रतिबन्धेन कार्यानुदयेऽपि कारणस्य स्वरूपयोग्यत्वाऽनपायात्। न हि प्रतिबन्धकमण्यादिसमवधाने तृणादिकमदहतोऽप्यग्नेर्दाहशक्तिर्विरुध्यते इति दिक्।

स्यादेतत्। तथाऽपि निर्गुणे परमात्मनि कथं भक्तिः स्यात्। न च आनन्दादयस्तस्य गुणाः तेषां स्वरूपत्वाभ्युपगमात्। न ह्यभेदे गुणगुणिभावः सम्भवतीति चेन्न। अभेदेऽप्य-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

हिकुण्डलादिवद् गुणगुणिभावस्य वेदान्ते व्युत्पादनात् । स चायं सगुणवादो निर्गुणत्वे विश्राम्यतीति नाद्वैतसिद्धान्तभङ्गोऽपीत्यास्तां विस्तरः ॥ ४ ॥

एतेन निर्गुणे भक्तिर्न संभवति उपायाभावात्, गुणकर्मश्रवणादयो ह्युपायाः सगुणा एव संभवन्ति, शुद्धे गुणकर्मविरहादिति निरस्तम् । अन्तःकरणवृत्तेर्बाह्याकारतानिवृत्तेरेव तदुपायत्वाच्च । बाह्याकारतानिवृत्तिश्च केषाञ्चिच्छ्रौतश्रवणादिश्रयाभ्यासेनातिक्लेशात् केषाञ्चिद्भगवच्चरणाम्भोजकथामृतपानतारतम्यासादितपरिपाकातिशयसगुणभक्तितो भगवदनुग्रहेणाऽनायासेनैव । तत्र यदा सगुणभक्तिः परां काष्ठामधितिष्ठति तदा मनः प्रागेव विस्मृत्याखिलबाह्यं चरणाम्बुजमात्रालम्बनवृत्तिकमास्वादातिशयान्मदिरामदान्धो वास इव गुणानपि विस्मरति, अनुभवति तु सच्चिदानन्दैकरूपमिति । तस्मान्नोपायाभावः । अतो भक्तिः संभवतीति सिद्धम् । ज्ञानभक्त्योः साध्यसाधनभावपर्यालोचनेन भक्तौ ज्ञानस्याङ्गत्वेऽपि भक्तिफलोपकारकत्वरूपं भक्तिशेषत्वं नास्ति । भक्तेर्निरपेक्षप्रधानत्वादित्यभिप्रायेणाऽऽह—

अत एव तद्भावाद्बल्लवीनाम् ॥ ५ ॥

अत एवेति । फलमिति शेषः । यतो भक्तिः सर्वनिरपेक्षानन्तफला ज्ञानादिकं भक्तेर्न फलोपकार्यङ्गम् । अत एव तद्भावाद्भगवद्विषयकप्रेममात्रतो बल्लवीनां गोपीप्रभृतीनां तत्प्राप्तिरूपा मुक्तिरित्यर्थः । तदुक्तम्—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्वेमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाः
कृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभावः ।
नन्वीश्वरो नु भजतोऽविदुषोऽपि साक्षा-
च्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ॥ १०।४७।५९.

तस्माद्वारबाधादनवबहुतक्लेनापि कर्मसिद्धिवत्तासां ज्ञान-बाधेऽपि भक्तित एव फलसिद्धिरिति सिद्धम् ।

यच्चादिपुराणे—

'त्रैलोक्ये के भवद्भक्ताः के त्वां जानन्ति मर्मणि' इत्यर्जुनप्रश्ने ।

न मां जानन्ति मुनयो योगिनश्च कथञ्चन ।
न च रुद्रादयो देवा यथा गोप्यो विदन्ति माम् ॥
मन्माहात्म्यं मत्सपर्यां मच्छ्रद्धां मन्मनोगतिम् ।
गोप्य एव हि जानन्ति नाऽन्यो जानाति मर्मणि ॥
वेदान्तिनोऽपि मुनयो न मां जानन्ति तत्त्वतः ।
यथा ता गोपसुदृशो मम जानन्ति वैभवम् ॥
अहमेव परं रूपं नाऽन्ये जानन्ति केचन ।
गोप्य एव हि जानन्ति मद्रूपं मत्क्रियादिकम् ॥

इति बल्लवीनामपि ज्ञानं स्मर्यते तच्छ्रुत्यवतारगोपीनां, न सर्वासाम् । विविधपुराणवाक्यपर्यालोचनतस्तथैवाऽवगमात् । प्रेम्णश्च ज्ञानिमते ज्ञानस्येव वैजात्यमन्तर्भाव्यैव कैवल्यं प्रति हेतुता । तेन ज्ञानस्य मनोनाशादिकं प्रतीव तद्गुणज्ञानजन्यतदनुरागस्य तच्चिन्तनपरम्परारूपानिदिध्यासनं प्रति हेतुत्वेऽपि न हानिः, अविद्यानिवृत्तिसमकालिकरतेरेव सकलसाधनसाध्याया ब्रह्मावाप्तिहेतुत्वाभ्युपगमादित्यास्तां विस्तरः॥८॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ननु 'श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि' 'भक्त्या मामभिजानाति' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्भक्तेर्ज्ञानसाधनत्वमात्रमवगम्यते न कैवल्यफलत्वं किन्तु ज्ञानस्यैव तदित्याशङ्कामनुभाष्य निषेधति—

भक्त्या जानातीति चेन्नाऽभिज्ञया
साहाय्यात् ॥ ६ ॥

भक्त्या जानातीति चेन्नेति । भक्त्या जानात्येव केवलं न तु मुक्तिमाप्नोति किन्तु ज्ञानादेवेति चेन्न । कुतः, अभिज्ञया अनुरागस्फूर्तिपूर्वकस्फूर्तिद्वारा परभक्त्युपकारादित्यर्थः । तथा च—

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ इति ।

भगवद्वाक्यस्याऽयमर्थः—भक्त्या साधनभक्त्या श्रवणादिकया मामभिजानातीति न तत्त्वज्ञानोक्तिः, तत्त्वतो ज्ञात्वेति वैयर्थ्यापत्तेः । किन्तु अभीत्याभिमुख्यमनुराग उच्यते, जानातीति स्फूर्तिः । अनुरागेण मामनुभवतीत्यर्थः । स्फूर्तेर्विषयभूतां मूर्तिमाह—यावानिति । लीलाविग्रहोपहित इत्यर्थः । कथं स्फूर्तिविषयता, तत्राऽऽह—यश्चास्मि तत्त्वत इति । आनन्दरूप इत्यर्थः । ततो मदनुरागस्मरणमाहात्म्यान्मां भगवन्तं सर्वकल्याणगुणपूर्णं तत्त्वतो ज्ञात्वाऽशेषविषयतः साक्षात्कृत्यैतच्छास्त्रेषु ज्ञानफलत्वेन प्रसिद्धं प्रेम भवति यत इतराऽभानम् । अनन्तरं तादृशप्रेमाऽव्यवहितं विशते मां प्राप्नोति । 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' इत्युक्तेरिति भावः । तथा चेदं पर्यवसितम्—'भक्त्या सञ्जातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम्' इत्या-

 २२/२/३९

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दिना साधनभक्तिपरभक्त्योर्यः साध्यसाधनभावोऽवगम्यते, स न साक्षात् किन्तु साधनभक्त्या भगवदनुरागेण, भगवत्स्फूर्तितो भगवदनुग्रहाद्भगवत्स्वरूपज्ञानात्प्रेमवृद्धितस्तन्मात्रनिष्ठादिभूमितश्चरमं प्रेमेत्येवं साधनभक्तिर्ज्ञानस्याङ्गम् । ज्ञानन्तु भक्तेरङ्गमित्यास्तां विस्तरः ।

परे तु भक्त्या निदिध्यासनात्मिकया ज्ञाननिष्ठया मामद्वितीयमात्मानमभिजानाति साक्षात्करोति । यावान्विभुर्नित्यश्च यश्च परिपूर्णसत्यज्ञानानन्दघनः सदा विध्वस्तसर्वोपाधिरखण्डैकरस एकस्तावन्तं मां विजानाति । मामेव तत्त्वतो ज्ञात्वा 'अहमस्म्यखण्डानन्दाऽद्वितीयं ब्रह्म' इति साक्षात्कृत्य विशते अज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ सर्वोपाधिशून्यतया मद्रूप एव भवति । तदनन्तरं बलवत्प्रारब्धकर्मभोगेन देहपाताऽनन्तरं, न तु ज्ञानाऽनन्तरमेव, क्त्वाप्रत्ययेनैव तल्लाभे तदनन्तरमित्यस्य वैयर्थ्याऽऽपातादिति वदन्ति ।

तच्चिन्त्यम् । 'तत्त्वतोऽभिजानाति, ततस्तदनन्तरं विशते' इत्यनेनैव तल्लाभे ज्ञात्वेत्यस्य वैयर्थ्याऽऽपातात् ।

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥

इत्यनेन विरोधप्रसङ्गाच्च । अत्र वाक्यार्थपर्यालोचनतो भक्तेर्ज्ञानफलत्वलाभात् ॥ ६ ॥

'ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः' इत्यादिना ज्ञानस्य, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इत्यादिना भक्तेर्मोक्षफलत्वश्रवणात्तत्रैकतरस्यैव द्वारत्वमित्याद्यर्थे विशेषनिर्णायकाऽभावाच्च तयोर्विकल्प एवाऽस्त्विति शङ्कामतिदेशेन निराकरोति—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

एतेन विकल्पोऽपि प्रत्युक्तः ॥ ७ ॥

एतेनेति । एतेन उक्तप्रमाणैर्युक्तिभिश्च ज्ञानस्याङ्गत्वनिर्णयेन ज्ञानभक्त्योरत्र विकल्पपक्षः अपिना दर्शपूर्णमासवत्समुच्चयश्च निराकृत इति मन्तव्यम् । न ह्यङ्गाऽङ्गिनोरेकत्र विकल्पः संभवति, भिन्नवाक्योपात्तत्वेऽपि पृथगेकार्थत्वाभावात् । नापि समुच्चयः, एकप्रयोगविधिविषयत्वेऽपि दर्शपूर्णमासयोरिव तुल्यः प्रधानतयाऽहेतुत्वात् ।

ननु ज्ञानभक्त्योर्भिन्नाधिकारिकत्वात्कथमङ्गाङ्गिभावः । तथा हि—'ब्राह्मणो निर्वेदमायान् शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः' इत्यादिना वैराग्यशमाद्युपेतं प्रत्येव श्रवणादिविधानाद्विरक्त एव शान्त्यादिगुणवान् श्रवणादिसाध्ये तत्त्वज्ञानेऽधिकारी यथा राजा राजसूयेनेति वचनाद्राजसूये राजैव । भक्तौ तु 'न निर्विण्णो नातिसक्तः' इत्यादिवचनात्सकलोऽपि जनः सकलतद्गुणशून्योऽपि तथा दर्शनात् । तस्मान्नाङ्गाङ्गिभावः । किन्तु मुक्तौ मार्गद्वयमुद्भिद्वलभिदादिवद्भिन्नवाक्योपात्तत्वे सति तुल्यार्थत्वाद्वैकल्पिकमेव ।

अत एव बृहदारण्यके 'येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम्' 'यदेव भगवान्वेत्थ तदेव मे ब्रूहि' इति मैत्रेय्या मोक्षसाधनप्रश्ने 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इति ज्ञानस्य मोक्षसाधनताबोधकं याज्ञवल्क्यस्य प्रतिवचनम् । गोपालतापन्यां तु 'यो यो ध्यायति रसति भजति सोऽमृतत्वमेति' इत्युपक्रम्य किं तद्रूपमिति ध्येयप्रश्नपूर्वकं 'गोपवेषमभ्राभं तरुणं कल्पद्रुमाश्रितं तदिह श्लोका भवन्ति ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरम् ।
द्विभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरम् ॥
गोपगोपीगवावीतं सुरद्रुमलताश्रयम् ।
चिन्तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः ॥

इति वाक्यं गौणमुख्यभेदभिन्नाया भक्तेर्मोक्षसाधनताबोधकमिति ज्ञानभक्त्योरुक्तयुक्त्या विकल्पेन मोक्षसाधनत्वं भक्तिशास्त्रकारैः सिद्धान्तितमिति चेत् । अत्र वदन्ति—
यद्यपि विकल्प उचितस्तथाऽपि सूत्रकृता न स आदृतः तस्याष्टविधदोषदुष्टत्वात् । न चोभयकारणताबोधकवाक्यादावावश्यकः उक्तप्रकाराङ्गाङ्गिभावेनाऽप्युपपत्तेः । न च भिन्नाऽधिकारिकत्वादङ्गाङ्गिभावाभावः, वैजात्यं प्रवेश्यैव ज्ञानानुरागयोर्हेतुहेतुमद्भावाद्यत्र तादृशज्ञानतो भक्तिस्तत्र ज्ञानभक्त्योरेकाधिकारिकत्वेनाङ्गाङ्गिभावसंभवात् । अत एव सर्वत्र ज्ञानाऽनावश्यकतां वक्ष्यति सूत्रकारः ॥ ७ ॥

अथ प्रसङ्गात्परम्परया परभक्तसंयोगिनीमपरभक्तिमप्याह—

देवभक्तिरितरस्मिन्साहचर्यात् ॥ ८ ॥

देवेति । 'देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि' इत्यत्र सूच्यमाना देवभक्तिरितरस्मिन् ईश्वरभिन्नविषयिणी, मद्भक्ता इतीश्वरभक्तिसहपाठात् । अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तिरिति भावः ।

यत्तु—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महाऽऽत्मनः ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्यादिश्रुत्या गुरुभक्तिसमतया देवभक्तेर्ज्ञानसाधनत्वमेव श्रूयते तस्य का गतिस्तत्राह—देवेति । अत्र देवभक्तिः परमेश्वरेतरस्मिन्पार्षदे देवे मन्तव्या । पुराणे तन्त्रे च हनुमदाद्याराधनं विना श्रीरामाद्याराधनस्य विपरीतफलत्वकथनात् । किमर्थेयं कल्पना, तत्राह—साहचर्यादिति । गुरुभक्तिसाहचर्यादित्यर्थः । साहचर्यं हि नामृतफलायां भक्तौ घटते, तत्स्थात् । यथैव गुरुभक्तिः शुभत्वाज्ज्ञानफलाय, तथैव पार्षदभक्तिरपीति ।

तन्न रमणीयम् । परमार्थप्रकाशकगुरुभक्तिसादृश्यप्रतियोगिभक्तिविषयस्य परदेवतात्वौचित्यात् , निरङ्कुशस्येश्वरमात्रवृत्तेर्देवशब्दार्थस्य परित्यागानौचित्याच्च । साहचर्यादुलूकशब्दवदिति भाष्यकारवचनं, तस्यायमर्थः—यथा काकादिशब्दसहपठित उलूकशब्दस्तद्भिन्नपाक्षिपर इति ॥ ८ ॥

ननु यथा 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः' इत्याद्या आत्मदर्शनकर्तव्यताबोधिकाः श्रुतय उपलभ्यन्ते, न तथा भक्तिबोधिकास्तत्राह—

भक्तिः प्रमेया श्रुतिभ्यः ॥ ९ ॥

भक्तिः प्रमेयेति । 'तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषापिपर्तन । अस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे' इत्यादिश्रुतिभ्यो ज्ञातव्येत्यर्थः । श्रुतेरयमर्थः । तं प्रसिद्धम् । उ इत्यनर्थको निपातः । स्तोतारः स्तुध्वम् । पूर्व्यं जगत्कारणम् । यथाविद । गुणानामानन्त्येऽपि स्वमतिपरिणामावधि इत्यर्थः । ऋतस्य वेदान्तवाक्यस्य । गर्भं प्रतिपाद्यम् । स्तुतेः फलमाह—जनुषापिपर्तनेति । जन्म पूर्यतामिति वक्तव्ये कर्मकर्तृप्रयोगे तनप्रत्ययः । कारणत्वनिर्देशश्च

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

छान्दसः । जन्मसमाप्तिः फलमिति भावः । स्तुत्यसम्भवे अस्य परमात्मनो नाम चिन्नामापि त्रिवक्तन वदतेति । एवं परान् साधनभक्तानुपदिश्य श्रुतयः स्वस्वरूपज्ञानूचुः—एते फलभक्त्यर्थं भजन्तु मा वा वयं तु स्वरूपज्ञास्ते तत्र महस्तेजो भाभिः शक्तिभिर्गच्छति नानाविधं रामकृष्णादिरूपं ज्ञायत इत्यभिप्रेत्य गायत्र्यामुक्तं भक्तानुग्राहकं—सुमतिं सर्वसाक्षिरूपं सच्चिदानन्दविग्रहं गुणातीतं भजामहे प्रेमलक्षणां सेवां कुर्मः । 'त्वयि कृतसौहृदाः खलु पतन्ति न ये विमुखाः' इत्यादिनाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रेम्ण एव पुमर्थसाधनत्वकथनात् । अत्र च 'तमु स्तोतार' इत्युपक्रमात् 'भजामहे' इत्युपसंहारात् द्वादशविधायाः फलभक्तेर्नवविधायाः साधनभक्तेश्च कर्तव्यत्वमवगतम् । तथा च नवविधाया वाक्यान्तरतोऽपि तदवगम्यते । तथा हि—

तत्र श्रवणे कीर्तने सर्वस्य स्वीयस्य भगवदर्पणे च श्रुतिः—'यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति । यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु श्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत् ।'

अस्यार्थः—पुरुषः पूर्व्याय कारणाय वेधसे कर्त्रे नवीयसे नित्यनूतनाय सुमज्जानये सुमती श्रीर्जाया यस्य तस्मै विष्णवे ददाशति ददाति अर्पयति । अविशेषात्सर्वदेहादि । यो जातं जन्म उपलक्षणमेतत् । महतो महि श्रेष्ठम् । अस्य विष्णोः ब्रयत् ब्रूयात् स इत् उ नियतौ अवधारणार्थौ प्राप्नुयादेवेति युज्यं चित् गन्तव्यं उत्तमं पदं अभ्यसत् प्राप्नुयात् श्रवोभिः श्रवणैः जन्मगुणकर्मणां द्वा सुपर्णा इति मन्त्रवर्णात् युज्यं चित्स्वरूपं परमात्मानं अभि आभिमुख्येनाऽनुरागेण अभेदेन वा असत् प्राप्नुयादिति ॥ १ ॥

अथ स्मरणे कीर्तने च श्रुतिः—'विचक्रमे पृथिवीमेष एतां

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् । ध्रुवासो अस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं सुजनिमा चकार' ।

अस्यार्थः—अस्य विष्णुः एतां पृथिवीं लोकत्रयं मनुषे स्वस्मरणशीलाय भक्ताय देवगणाय क्षेत्राय निवासाय दशस्यत् असुरेभ्योऽपहृत्य दास्यद् विचक्रमे विक्रान्तवान् वामनावतारे देवैः स्तुत इति कृत्वाऽपि तेभ्यस्त्रैलोक्यं दत्तवानित्याह—ध्रुवास इति। कीरयः कीर्तनशीलाः उरुक्षितिं महान्तं निवासिनं सुजनिमा सुजन्म कृष्णावतारैश्चकार । अनेन भगवतो भक्तवत्सलता सूच्यते तदा पुराणवचसां समूलत्वम् ॥ २ ॥

अथ पादसेवने श्रुतिः—'यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया वदन्ति । य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा' ।

अस्यार्थः—यस्य विष्णोः त्रीणि मधुना पूर्णा पूर्णानि आनन्दरूपाणीत्यर्थः । त्रित्वं पादप्रक्षेपत्रित्वात् । अक्षीयमाणा पादप्रक्षेपणे अक्षीणानि पदानि स्वधयाऽन्नेन उपलक्षणमेतत् सर्वफलेन मदन्ति मादयन्ति हर्षयन्ति तदाश्रितजनानिति भाष्यकारैर्व्याख्यातम् । यः त्रिधातु त्रिप्रकारं पृथिवी उत द्यां किं बहूक्त्या विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि एको दाधार दधारेति ॥ ३ ॥

अथ विष्णुसंप्रदानकदाने पूजने परिचरणे च श्रुतिः—'न मर्तो दयते सनिष्यन् यो विष्णव उरुगायाय दाशत् । प्रयः सत्राचा मनसा यजात एतावन्तं नर्यमाविवासात्' ।

अस्यार्थः। यो मर्तो मर्त्यो उरुगायाय बहुभिः कीर्त्यमानाय विष्णवे दाशत् दद्यात् यः सत्राचा समीचीनेन मनसा प्रयजते

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भगवन्तमर्चयतीत्यर्थः । स सः निष्यन् फलमिच्छन् नु क्षिप्रं दयते प्राप्नोति । अविशेषात्सर्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । तत एतावन्तं महान्तं नर्यं नरेषु हितं विष्णुं आविवासात् वन्दनादिभक्त्या परिचरेदित्यर्थः। अनेन श्रवणकीर्तनादीनां सर्वेषां परिग्रहः ॥४॥

अथ दास्ये श्रुतिः—'त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां विचक्रमे शतर्चसम् महित्वा । प्रविष्णुरस्तु तवसस्तवीयान् त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम' ।

अस्यार्थः—एष देवः शतर्चिषं शतं ऋर्चींषि यस्याः एतां पृथिवीं त्रींल्लोकानित्यर्थः । महित्वा महित्वे त्रिर्विचक्रमे त्रिक्रान्तवानिति। सोऽयं विष्णुः प्रास्तु प्रभुरस्तु स्वामी भवत्वस्माकम् । एको दाभुवनानि विश्वा' इति वचनाव, स्वामिन एव स्वामित्वस्याप्रार्थनीयत्वाद्दासा वयं भवामेति तात्पर्याल्लभ्यते । तवसस्तवीयान् महतो महीयानित्यर्थः । किमिति तस्य दास्यं प्रार्थ्यते तत्राह– हि यस्मादस्य स्थविरस्य पुराणपुरुषस्य नाम त्वेषं दीप्तं महत्। महतो हि दास्यमाशास्यं लोकानाम् । अनेन हेतुमन्निगदेन विष्णोर्दास्यमेव प्रार्थ्यतेऽस्मिन्मन्त्रे । अन्यथा स स्वामी अस्तु यतोऽस्य नाम महदित्यसम्बद्धं स्यात् । अस्माकं तद्दास्यमस्तु यतोऽस्य नाम महदिति तु युक्तम् ॥ ५ ॥

अथ विष्णोश्चरणोदकग्रहणे सख्ये च श्रुतिः—'तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति । उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ।'

अस्यार्थः—अभिप्रियं रुच्यं तत्पाथः अश्यां पिबेयम् । तत्किं तदाह–यत्र अस्य विष्णोः परमे पदे मध्वः मधुरस्य उत्सः निष्यन्दो वर्तते यत्र पाथसि पाने वा नरो नराः देवयवः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

देवं विष्णुं प्राप्तुमिच्छन्तो मदन्ति स हि पुरुषः इत्था इत्थं पानप्रकारेण उरुक्रमस्य विष्णोः बन्धुः सुहृत् वल्लभ इत्यर्थः । अथवा—सः इत्था इत्थं उरुक्रमस्य विष्णोः बन्धुः सखा भवेयमिति तदनेन सख्यं निर्दिश्यते । अस्यैव मन्त्रस्याऽर्थान्तरव्याख्यानेऽपि नेदं व्याख्यानमसमर्थमिति भवत्येव विष्णोश्चरणोदकग्रहणे सख्ये च लिङ्गम् ॥ ६ ॥

अथ भगवदेकशरणतयाऽवस्थानात्मकात्मनिवेदने श्रुतिः—'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्राहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ।'

अस्यार्थः—अहं शरणं प्रपद्य इति शरणप्रपदनं भगवदेकशरणतयाऽवस्थानं आत्मनिवेदनभक्तिरभिधीयते । मुमुक्षुरिति तस्या मोक्षफलकत्वम् । तच्च ज्ञानद्वारेति दर्शयति । आत्मबुद्धिप्रकाशं आत्मनां जीवानां बुद्धेः प्रकाशयितारं तत्त्वज्ञानप्रदमित्यर्थः । देवं द्योतनात्मकं तस्यैव सामर्थ्याऽतिशयमाह—यो ब्रह्माणमित्यादि । यद्वा, प्रपद्य इत्यत्र तकारलोपः छान्दसः । प्रपद्येतेत्यर्थः । अहं शब्दः किन्तु अहंकारोपहितजीवाऽभिधानमित्यास्तां विस्तरः ॥ ७ ॥

अथ श्रवणकीर्तनादिसामान्यसेवने श्रुतिः—'प्रविष्णवे शूषमेतु मन्म गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे । य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः ।'

अस्यार्थः—प्रकर्षेण शूषं बलं एते आयातु मन्म महत् किमर्थं विष्णव विष्णुं सेवितुं गिरिक्षिते वाचि तिष्ठते, कस्यां वाचि तिष्ठते इत्यपेक्षायां उरुगायायेति सन्निधानात् यत्रैनं गायन्ति तस्यां वाचि विशेषेण तिष्ठत इति लभ्यते । ततश्च

'मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद'

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इतिस्मृतिमूलमेतत्। अतश्चाऽवश्यं ते सेवनीया इत्यर्थः। महत्त्वाऽतिशयमाह। य इदं दीर्घं प्रयतं नियतं सधस्थं स्थानं लोकत्रयं त्रिभिः पदेभिः एक इत एव विममे विक्रान्तवानिति ॥ ८ ॥

अपि च वेदार्थः सूक्ष्मो भवति। अतः पुराणेतिहासदर्शनेन जीवैर्निर्धार्यः। पुराणादिकं तु भक्तेरेव प्राधान्यं वक्ति, इत्याभिप्रेत्याह—

पुराणेतिहासाभ्याञ्चेति ॥ १० ॥

पुराणं भागवतादि, इतिहासः महाभारतादि, ताभ्यामपि भक्तिः प्रमेयेति। पूर्वसूत्रस्थपदाऽनुषङ्गो ज्ञातव्यः। चकारो भक्तौ प्रमाणाऽन्तरसमुच्चयार्थः। तथा च भागवते—

तस्मादेकेन मनसा भगवान्सात्वतां पतिः।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च नित्यदा ॥ इति।

महाभारते—

क्रियतां मद्वचः शिष्याः सेव्यतां हरिरीश्वरः।
गीयतां वेदशब्दैश्च पूज्यतां च यथाविधि ॥

इति पुराणेतिहासाभ्याम्। एवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानि। अत्र स्मृतिभ्य इति विहाय पुराणेतिहासाभ्यामिति कथनं तु कर्मार्थकमन्वादिस्मृतिभ्योऽपि भारतभागवतादीनामाधिक्यज्ञापनाय वेदोपबृंहणत्वात्। अत एव।

बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति।
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ॥ इत्यादि।

इतिहासपुराणानां प्रायो भक्तिपरत्वात्सर्वोपि वेदो भगव-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

र्भक्तितात्पर्यक इति गम्यते इत्यन्यत्र विस्तरः॥ १०॥

शिष्टाचारादपि तथेत्यभिप्रेत्याह—

पृथुध्रुवप्रह्लादाऽम्बरीषशुकसनकनारदभज-नाचाराच्च ॥ ११ ॥

Quotations useful for comparative illustrations of Bhakti Rasa

पृथुध्रुवेति। तत्र पृथोर्भजनाचारो यथा श्रीभागवते—

न कामये नाथ तदप्यहं क्वचि-
क्न यत्र युष्मच्चरणाऽम्बुजासवः।
महत्तमाऽन्तर्हृदयान्मुखच्युतो
विधत्स्व कर्णाऽयुतमेष मे वरः॥

ध्रुवस्य यथा तत्रैव—

या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म-
ध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात्।
सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भू-
त्किं त्वन्तकासिलुलितात्पततां विमानात्॥
अहो बत ममानात्म्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत।
भवच्छिदः पादमूलं गत्वाऽयाचे यदन्तवत्॥

प्रह्लादस्य यथा तत्रैव—

यस्मात्प्रियाऽप्रियवियोगसंयोगजन्म-
शोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमानः।
दुःखौषधं तदपि दुःखमतद्धियाऽहं
भूमन् भ्रमामि वद मे तव दास्ययोगम्॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अम्बरीषस्य यथा तत्रैव—

वासुदेवे भगवति तद्भक्तेषु च साधुषु ।
प्राप्तो भावं परं विश्वं येनेदं लोष्ट्रवत्स्मृतम् ॥

स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो—
र्वचांसि वैकुण्ठगुणाऽनुवर्णने ।
करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु
श्रुतिं चकाराऽच्युतसत्कथोदये ॥ इत्यादि ।

शुकस्य यथा तत्रैव—

इत्थं स्म पृष्टः स तु बादरायणि-
स्तत्स्मारिताऽनन्तहृताऽखिलेन्द्रियः ।
कृच्छ्रात्पुनर्लब्धबहिर्दृशिः शनैः
प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तमम् ॥

सनकस्य यथा तत्रैव—

कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु नः स्या-
च्चेतोऽलिवद्यदनु ते पदयो रमेत ।
वाचस्तु नस्तुलसिवद्यदि तेऽङ्घ्रिशोभाः
पूर्येत ते गुणगणैर्यदि कर्णरन्ध्रः ॥

नारदस्य यथा तत्रैव—

तत्राऽन्वहं कृष्णकथाः प्रगायता-
मनुग्रहेणाऽशृणवं मनोहराः ।
ताः श्रद्धया मेऽनु सत्रं विशृण्वतः
प्रियश्रवस्यङ्ग ममाऽभवद्रतिः ॥

उपलक्षणमेतत् स्वयम्भुशम्भुकुमारकपिलमनुजनकभीष्म-बलियमप्रभृतीनाम् । तत्र ब्रह्मणो यथा तत्रैव—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

तावद्भयं द्रविणदेहसुहृन्निमित्तं
शोकः स्पृहा परिभवो विपुलश्च लोभः ।
तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्तिमूलं
यावन्न तेऽङ्घ्रिमभयं प्रवृणीत लोकः ॥

शम्भोर्यथाऽन्यत्र—

रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ।
मनः प्रसन्नतामेति रामनामाऽभिशङ्कया ॥

यथा वा तत्रैव—

नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति ।
स्वर्गाऽपवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥

अथाऽनघाङ्घ्रेस्तव कीर्तितीर्थयो-
रन्तर्बहिः स्नानविधूतपाप्मनाम् ।
भूतेष्वनुक्रोशसुसत्त्वशीलिनां
स्यात्सङ्गमोऽनुग्रह एष नस्तव ॥ इत्यादि ।

कपिलस्य यथा श्रीभागवते—

न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि ।
सदृशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥

मनोर्यथा तत्रैव—

तमीहमानो निरहङ्कृतं बुधं
निराशिषं पूर्णमनन्यचोदितम् ।
नॄन् शिक्षयन्तं निजवर्त्मसंस्थितं
प्रभुं प्रपद्येऽखिलधर्मभावनम् ॥

जनकस्य यथाऽन्यत्र—

पुर्यां तु दह्यमानायां न मे दुःखं मनागपि ।
निश्चिता निजभृत्येषु दया भगवतः परा ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

भीष्मस्य यथा भागवते—

स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञा-
ऽमृतमधिकर्तुमवप्लुतो रथस्थः ।
धृतरथचरणोऽभ्ययाच्चलद्गु-
र्हरिरिव हन्तुमिमं गतोत्तरीयः ॥

बलेर्यथा—

यद्युत्तमश्लोक ! भवान्ममेरितं
वचो व्यलीकं सुरवर्य मन्यते ।
करोम्यृतं न भवेत्प्रलम्भनं
पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम् ॥

यमस्य यथा तत्रैव—

जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं
चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दम् ।
कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदाऽपि
तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् ॥

एवमुपमन्युतण्डिदधीचिमार्कण्डेयादीनां शैवानामपि भजनाचारा उदाहार्याः ।

तत्रोपमन्योर्यथा महाभारते—

अपि कीटः पतङ्गो वा भवेयं शङ्कराज्ञया ।
न तु शक्र त्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये ॥

तण्डेर्यथा तत्रैव—

जन्मकोटिसहस्रेषु नानासंसारयोनिषु ।
जन्तोर्विशुद्धपापस्य भवे भक्तिः प्रजायते ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दधीचेर्यथाऽन्यत्र—

न राजते दक्षसभा शिवचैतन्यवर्जिता ।
अपि भृग्वादिसहिता मृतकानां यथा बलिः ॥

मार्कण्डेयस्य यथा स्कन्दपुराणे—

हरहरशब्दमादितो वै
मुहुरभिधाय मुनीन्द्रवृन्दवर्यः ।
अपठदखिलमेघघोषतुल्यं
सकलहिताय 'नमः शिवाय' शब्दम् ॥

एते सर्वे साधनसिद्धा भक्ताः । कृपासिद्धास्तु यज्ञपत्न्यः । तदुक्तं श्रीभागवते ।

नाऽऽसां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि ।
न जपो नाऽऽत्ममीमांसा न शौचं क्रियाः शुभाः ॥
अथाऽपि ह्युत्तमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ।
भक्तिर्दृढा न चाऽस्माकं संस्कारादिमतामपि ॥ इति ।

नित्यसिद्धास्तु गोप्यः ।

आत्मकोटिगुणकृष्णप्रेमाणं परमं गताः ।
नित्यानन्दगुणाः सर्वा नित्ययुक्ता हरौ मुदा ॥

साधकभक्तास्तु कथञ्चिदुत्पन्नमतयः साक्षात्कृतौ योग्याः ।

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥

इत्यादिनोक्ता द्वितीये वक्ष्यन्ते । चकारः सूत्रे प्रमाणाऽन्तरसमुच्चयाऽर्थः ॥ ११ ॥

ज्ञानवद्योगोऽपि यदि भक्त्यङ्गमेव तथाऽपि न केवलं भक्त्यङ्गं किन्तु ज्ञानस्याऽप्यङ्गम् । अतो योगो नाऽन्तरङ्गं किन्तु

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

बहिरङ्गमित्यभिप्रायवानाह—

योगस्तूभयाऽर्थमपेक्षणात् प्रयाजाऽऽदिवत् ॥ १२ ॥

योगस्तुभयाऽर्थमिति । योगः पुनर्ज्ञानार्थं भक्त्यर्थञ्च समाहितमनस्कताया उभाभ्यामपेक्षणात् । भक्तिर्यद्यपि माहात्म्यज्ञानमात्रेणैव सम्भवति समाहितमनस्कत्वमपि नाऽपेक्षते तथाऽपि सा तेन दृढीभवतीति तथोक्तम् । ननु 'गुणानाञ्च पराऽर्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात्' इति न्यायात् प्रधानाङ्गयोगस्य कथमङ्गाऽङ्गित्वमित्यत आह—प्रयाजवदिति । यथा प्रयाजो वाजपेयाऽऽदेरङ्गं तदङ्गदीक्षणीयादेरप्यङ्गम्, तद्वदङ्गत्वबोधकप्रमाणाऽविशेषात् केवलं ज्ञानाऽर्थं योगाऽनुष्ठानं प्रसङ्गेन भक्तिमुपकरोतीति भावः । वृत्तिसामान्यनिरोधमात्ररूपस्याऽसम्प्रज्ञातस्याऽपि स्वजन्याऽदृष्टाऽऽदिद्वारा कैवल्योपधायकज्ञानं प्रत्येव विवेकतो हेतुत्वलाभात् । उक्तञ्च—

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

इत्यादि । एवं विषयवैराग्यमप्युभयाऽर्थं मन्तव्यम् ।

असेवयाऽयं प्रकृतेर्गुणानां
ज्ञानेन वैराग्यविजृम्भितेन ।
योगेन सर्वाऽर्पितया च भक्त्या
मां प्रत्यगात्मानमिहाऽवरुन्धे ॥

ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः ।
क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशन्त्यकुतोभयम् ॥

इत्युक्तेः । परवैराग्ये सति फलाऽन्तरे प्रेम्णोऽनुत्पादात् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परमाऽऽनन्दरूपेण परमाऽत्मन्येव प्रेम्णा परां काष्ठामारोहति । अपरवैराग्यं विना ज्ञानाऽभावात् । ज्ञानेन विना परवैराग्याऽभावात् । योगं विना वासनाया अनिवृत्तेस्तद्भूते च प्रेमपरमकाष्ठाया अनुदयात् । तदर्थं ज्ञानवैराग्यानि दृढीकर्तव्यानीति तात्पर्याऽर्थः ॥ १२ ॥

ननु भक्तेः प्राधान्यम् 'ईश्वरप्रणिधानाद्वा' इत्यनेन योगसूत्रेण भक्तेर्योगसाधनताबोधकेन विरुध्यते तत्राऽऽह—

गौण्या तु समाधिसिद्धिः ॥ १३ ॥

गौण्येति । तत्र प्रणिधानं गौणभक्तिरेव न प्रधानम्, तया समाधेर्योगस्य सिद्धिरिति न तद्विरोधोऽपीति । भवति च वाक्यशेषः तत्रैव 'तज्जपस्तदर्थभावनम्' इति । अत एवाऽनावश्यकेषु नियमेषु प्रणिधानं गणितम् ॥ १३ ॥

स्यादेतत् । रागरूपा भक्तिस्तु कथं मुख्या रागस्य योगशास्त्राऽऽदौ क्लेशेषु गणनेन हेयत्वज्ञापनादित्याऽऽशङ्क्य समाधत्ते—

हेया रागत्वादिति चेन्नोत्तमाऽऽस्पदत्वात् सङ्गवत् ॥ १४ ॥

हेयेति । लौकिकरागवदुक्ता भक्तिरपि मुमुक्षुणा हेया, रागत्वादिति चेन्न । कुतः उत्तमाऽऽस्पदत्वात् संसारोद्धारकपरमेश्वरविषयत्वाद्भक्तेरित्यर्थः । उत्तमाऽऽस्पदस्याऽहेयत्वे दृष्टान्तमाह—सङ्गवदिति । यथोत्तमाऽनुगुणः सत्सङ्गो न हेयः किन्तु सत्सङ्ग एव । तथा संसाराऽनुगुणो रागो हेयो न मोक्षाऽनुगुण

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इत्यर्थः । तथा च केवलरागत्वहेतुकहेयत्वसाध्यकाऽनुमाने संसाराऽनुबन्धित्वं मोक्षाऽननुगुणत्वञ्चोपाधिरिति भावः ॥ १४ ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य भक्तेः प्रसाधितमुख्यत्वमुपसंहरन् हेत्वन्तरतोऽपि द्रढयति—

तदेव कर्मिज्ञानियोगिभ्य आधिक्यशब्दात् ॥१५॥

तदेवेति । तदेव गौण्या समाधिरित्येव प्रेमलक्षणं भजनं मुख्यमित्येव । कुतः कर्मिज्ञानियोगिभ्य आधिक्यशब्दात् ।

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाऽधिको योगी तस्माद्योगी भवाऽर्जुन ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनाऽन्तराऽऽत्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥

इति भक्तेराधिक्यशब्दश्रवणादित्यर्थः । अत्र ज्ञानी परोक्षज्ञानी योगस्याऽपरोक्षज्ञानपूर्वभाविनस्तस्मादाधिक्याऽसम्भवात् । अत्र विशेषणानां तपआदीनामाधिक्याद्विशेष्याणामाधिक्यं क्रमात् । न खल्वङ्गस्य मुख्यादाधिक्यं सम्भवति । तस्माद्भक्तिः प्रधानमिति भावः ॥ १५ ॥

प्रशंसापरत्वमपाकरोति—

प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धेः ॥ १६ ॥

प्रश्नेति । 'श्रुतं ह्येव मे भवादृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवित्' इति प्रश्नेन 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नाऽऽत्मरत आत्ममिथुन आत्माऽऽनन्दः स स्वराड् भवति' इत्युत्तरेण च मोक्षहेतुत्वेनाऽऽधिक्यसिद्धेरित्यर्थः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

केचित्तु—प्रश्नोऽर्जुनस्य 'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते' इत्याऽऽदि निरूपणं समाधानं भगवतः 'सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम्' इत्याऽऽदिना निर्गुणाऽनुसन्धानं सफलमुक्त्वा 'ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः'

इत्याऽऽदिना सगुणभक्तिमुपक्रम्य—

'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्'

इत्याऽऽदिना तत्फलकथनरूपम् । ताभ्यामाधिक्यसिद्धेर्भक्तेः प्राधान्यनिश्चयादिति भावः । अत एव नाऽर्थवादत्वमपीति मन्तव्यम् । प्रश्नोत्तरे हि निर्णयाऽर्थं भवतः न स्तुत्यर्थम्, तथैव सर्वत्र दर्शनात् । अतः केवलाऽङ्गाऽनुष्ठाने क्लेशाऽऽधिक्यमेव—

श्रेयः स्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो
क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ।
तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते
नान्यद्यथा स्थूलतुषाऽवघातिनाम् ॥

इति स्मृतेः—इति वदन्ति ।

तच्चिन्त्यम् ।

गीताद्वादशे—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्ताऽसक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥

इति निर्गुणोपासनस्य निर्गुणसाक्षात्कारतदनुरागद्वारा मोक्षहेतोर्दुःसाध्यत्वोक्तेः सुसाध्यसगुणोपासनस्य क्रममुक्तिहेतोराधिक्यकथनस्य प्रशंसापरत्वस्याऽऽवश्यकत्वात्। अन्यथा तदग्रेऽभिहितस्य—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

श्रेयो ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात् कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥

इति वाक्यस्याऽपि यथाश्रुतार्थे प्रामाण्याऽऽपत्तेः । अत एव निर्विशेषब्रह्मबोधमार्गस्य मुख्यत्वम्

निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।
ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥

इत्यादिवाक्ये प्रतीयत इत्याऽऽस्तां विस्तरः ॥ १६ ॥

'श्रद्धावान् भजते यो माम्' इत्यत्र श्रद्धाया अप्यावश्यकत्वज्ञापनाच्छ्रद्धैव मुख्याऽस्तु इत्याऽऽशङ्कां निराकरोति—

नैव श्रद्धा तु साधारण्यात् ॥ १७ ॥

नैवेति । श्रद्धा नैव मुख्या मन्तव्या । कुतः सा ज्ञानयोगभक्तिकर्मसु सर्वत्र श्रद्धायाः सहकारितयाऽपेक्षणात् । तथा च कर्माऽऽद्यङ्गत्वान्न श्रद्धा मुख्यत्वेन कदाऽपि शक्या भगवद्भक्तिस्तु रतिरूपा नैवमतो मुख्यैवेति भावः ॥ १७ ॥

मुख्यत्वे दोषाऽन्तरमप्याऽऽह—

तस्यां तत्त्वे चाऽनवस्थानात् ॥ १८ ॥

तस्यामिति । तस्यां श्रद्धायां तत्त्वे च मुख्यत्वे चाऽनवस्थानात् । सर्वस्य मुख्यस्य श्रद्धासापेक्षत्वात्तत्र तत्र श्रद्धाऽपेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गादिति भावः ॥ १८ ॥

प्राचीनास्तु सूत्रद्वयमिदं भक्तेः श्रद्धारूपत्वनिराऽऽकरणपरतया योजयन्ति । तथा हि-भक्तिर्न श्रद्धाऽऽत्मा सर्वविहिताऽङ्गत्वात् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ननु भक्तेरप्यङ्गत्वं वक्ष्यत एवेति तुल्यमित्यत आह—तस्यामिति । तस्यां भक्तौ तत्त्वे श्रद्धात्वेऽनवस्थानात् । 'श्रद्धावान् भजते यो माम्' इत्यनेन श्रद्धायामपि श्रद्धाऽपेक्षा तत्र गते प्राप्तेत्यनवस्था स्यादिति भावः । ननु यथा सिद्धान्ते मोक्षहेतुपरमातिशयिताऽनुरागस्य कीर्तनाऽऽदिसमयोस्तथाऽनुरागसाध्यत्वेऽपि नाऽनवस्था तथा तादृशश्रद्धाया निरुक्तश्रद्धासाध्यत्वेऽपि को दोष इति चेन्न । श्रद्धधे भजे इत्यध्यक्षविषययोर्वैलक्षण्याऽनुभवात् । अत एव श्रद्धाभक्तिसमन्वित इति भेदव्यपदेशः । अथवा—योगवच्छ्रद्धा किमित्यङ्गतया नोच्यते तत्राह—साधारण्यात् वक्ष्यमाणगौणभक्तावप्यपेक्षितत्वात् स्वातन्त्र्येण नोच्यते किन्तु कीर्तनाऽऽदिकथनेनैवोक्तप्राया मन्तव्या । ननु कीर्तनाऽऽदौ श्रद्धाऽपेक्षायामविशेषाच्छ्रद्धायामपि तदपेक्षाऽऽपत्तिरित्यत आह—तस्यामिति । श्रद्धायाः श्रद्धाऽपेक्षकत्वेऽनवस्था, तथा चैतद्दोषभियैव न तत्र श्रद्धाऽपेक्षेति भावः ॥१८॥

ब्रह्मकाण्डन्तु भक्तौ तस्याऽनुज्ञानाय
सामान्यात् ॥ १९ ॥

इति शाण्डिल्यसूत्रे द्वितीयमाह्निकम् ।

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ब्रह्मकाण्डमिति । श्रवणाऽऽद्यर्थको वेदान्तभागस्तस्य ब्रह्मणो भक्तौ निमित्तसप्तमी भक्तिनिमित्तमित्यर्थः । किंद्वारा तत्राऽऽह—अनुज्ञायेति । अनु शास्त्रीयज्ञानात्पश्चाद्विज्ञानं तदर्थमित्यर्थः । ननु कथमुच्यते भक्तिनिमित्तं विज्ञानाऽर्थञ्चेति । तत्राऽऽह—सामान्यादिति । ज्ञानभक्त्योरङ्गाऽङ्गिनोरेकाऽर्थत्वात् एकप-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

योजनकत्वादिति यावत् । तथा च' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो वा निदिध्यासियितव्यः' इत्याऽऽदिवेदान्तवाक्यैर्भक्त्यर्थमेव ज्ञानोद्देशेन श्रवणाऽऽदिकं विधीयते, न ज्ञानप्राधान्येन । अतो न कोऽपि विरोध इति भावः । परे तु 'ब्रह्मकाण्डन्तु भक्तौ तस्य न ज्ञानाय' इति पाठाऽन्तरमनुसृत्याऽवतार्याऽन्यथा व्याचख्युः । यथा—ननु ज्ञानाऽप्राधान्ये ज्ञानकाण्डमित्युत्तरकाण्डप्रसिद्धिर्न स्यादिति मन्त्रानभ्युपगत्याह—ब्रह्मकाण्डमिति । तस्य ब्रह्मणो भक्त्यर्थं ज्ञानकाण्डं श्रूयते न ज्ञानाऽर्थम् अज्ञाताऽर्थज्ञापनस्य काण्डद्वयसाधारण्यात् । अन्यथा धर्मज्ञापनाऽर्थं पूर्वकाण्डाऽऽम्नातमपि ज्ञानकाण्डं स्यात् । न च ज्ञाने विधिः सम्भवति येन तत्प्राधान्यादपि ज्ञानकाण्डं भवेदिति तस्माज्ज्ञानकाण्डमिति भ्रमः । किन्तु ब्रह्मकाण्डमिति । अत एव 'अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रितं तत्तु भक्त्यर्थत्वाद्भक्तिकाण्डमिति । तदेतन्नाऽतिरमणीयम् । भक्त्यर्थत्वज्ञानाऽर्थत्वयोरविरोधात् । प्रधानाऽङ्गत्वाऽङ्गाऽङ्गत्वयोरविरोधस्य प्रयाजाऽऽदौ कथनादित्यास्तां विस्तरः ॥ १९ ॥ ६ ॥

अस्मिन्नध्याये प्रथमाऽऽह्निके भक्तिस्वरूपनिर्णयः । द्वितीयाह्निके भक्तेरेव मुख्यत्वसमर्थनम् ॥

इति नारायणतीर्थकृतायां शाण्डिल्यसूत्रवृत्तौ
भक्तिचन्द्रिकायां प्रथमाऽध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् ॥

॥ समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथममाह्निकम् ।

जातवैराग्यस्य भगवत्कृपामात्रेण भगवद्भक्तिनिष्पत्तिर्ज्ञापिता प्रथमेऽध्याये । सञ्जातविवेकवैराग्यस्याऽपरिपक्वस्य तु तादृशभक्तिसाधनानामभ्यासं स्वरूपं च द्वितीये वदति—

बुद्धिहेतुप्रवृत्तिराविशुद्धेरवघातवत् ॥ १ ॥

बुद्धीति । बुद्धिर्ब्रह्मप्रतिपत्तिस्तद्धेतूनां श्रवणमननिदिध्यासनानां प्रवृत्तिः असकृदावृत्तिः आ विशुद्धेः भक्तिपरिशुद्धिपर्यन्तं कार्येत्यर्थः । अदृष्टद्वारकस्यैव सोमादेः सकृदनुष्ठानेनाऽपि फलजनकता । ज्ञानादीनां तु मनोमालिन्यनिरासादिरूपदृष्टद्वारकत्वात् सम्यक् भक्त्युदयपर्यन्तमभ्यासः कार्य एवेति यावत् । अदृष्टद्वारकस्यैव सकृदनुष्ठानं दृष्टद्वारकस्य त्वसकृदित्यत्र दृष्टाऽन्तमाह—अवघातवदिति । यथा व्रीहीनवहन्तीत्यनेन विहितव्रीह्यवघातस्य यावद्वैतुष्यमनुष्ठानं शास्त्राऽर्थो दृष्टोपकारकत्वात्तद्वदित्यर्थः । अत एवाऽऽह भगवान् बादरायणः 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' इति । इदन्तु बोध्यम् । दृष्टाऽर्थत्वेऽपि विचारस्य 'स्वाऽध्यायोऽध्येतव्यः' 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः' इति पुराणादिनिरासे च वेदान्तनियमोऽदृष्टाऽर्थ इति तददृष्टं साक्षात्कार उपयुज्यत इति । एवं मननस्य युक्तिचिन्तनरूपत्वेऽपि 'मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः' इत्युपपत्तिचिन्तनोपदेशाद्वै तस्य त्रैकालिकाऽऽभावप्रतियोगित्वरूपौपाधिकत्वाऽभावज्ञानेन

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नाशो न स्यादित्यार्षयुक्ताऽनुसन्धाननियमोऽपि । एवं ध्याना-श्रित आसीनत्वादिनियमश्च बोध्यः ॥ १ ॥

न केवलं ज्ञानाऽऽदीन्येवाऽसकृत् सेव्यानि किन्तु तदङ्गानि शान्तिदान्तिप्रभृतीन्यपीत्याऽऽह—

तदङ्गानाञ्च ॥ २ ॥

तदङ्गानाञ्चेति । तदङ्गानाञ्च 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मानं पश्यति' इत्यादिश्रुतिबोधितानां ज्ञानाद्यङ्गानां शान्त्यादीनामप्यसकृदावृत्तिः कार्येत्यर्थः । यद्यपि परमाऽऽत्मरतिः साधनाऽऽत्मप्रमाणत एव भवति न तत्र साधनाऽन्तराऽपेक्षा तथाऽप्यप्रामाण्यशङ्कयाऽसम्भावनया विपरीतभावनया विषयवासनया च कलुषीकृतज्ञानफलाय कल्पत इति तत्राऽप्रामाण्यशङ्कानिरासाय श्रवणस्याऽसम्भावनानिरासाय मननस्य विपरीतभावनानिरासाय निदिध्यासनस्य विषयवासनानिरासाय शमदमाऽऽदीनामभ्यासः कार्य इति भावः ॥ २ ॥

साङ्गा बुद्धिरभ्यसनीयेत्युक्तम् । तत्र बुद्धिः किं भेदविषया उताऽभेदविषया वाऽभ्यसनीया । मतभेदेन द्वयोः श्रवणादित्याऽऽशङ्क्य यथाऽधिकारं द्विविधाऽप्यभ्यसनीयेति स्वमतं वदिष्यन् आदौ भेदरुचेः काश्यपस्य मतमाह—

तामैश्वर्यपदां काश्यपः परत्वात् ॥ ३ ॥

तामैश्वर्येति । तां ब्रह्मप्रतिपत्तिं परमैश्वर्याऽऽदिमद्विषयिणीं निःश्रेयसफलां काश्यपाऽऽचार्यो मन्यते । कुतो जीवाऽऽत्मभ्यः

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

परत्वात् । तैः स्वज्ञानाय परज्ञानस्याऽपेक्षितत्वात् । अदृष्टविशेषजनकपरज्ञानं विना विरोधिविषयकत्वेन भ्रमनिवर्तकस्य स्वज्ञानस्याऽसम्भवादिति भावः । अत एवैतन्मते 'द्वा सुपर्णा' इत्याऽऽदिश्रुतिमूलको जीवब्रह्मणोरत्यन्तं भेद इत्यास्तां विस्तरः ॥ ३ ॥

नैतद्युक्तम् । स एष तत्त्वमसीत्यात्माऽवगम्याऽहं ब्रह्माऽस्मीत्यादिविरोधात् । अतो भजनीयान्नाऽतिरिक्तः कश्चनोऽहञ्चेत्याकारिकाऽभेदमतिर्वाऽभ्यसनीया । एवं जानत एव 'ये यथा माम्' इति न्यायेन भगवत्सम्पत्तिरूपमोक्षलाभसम्भवादित्यभिप्रायवतो भगवतो बादरायणस्य मतमाह—

आत्मैकपदां बादरायणः ॥ ४ ॥

आत्मैकेति । आत्मा सर्वाऽधिष्ठानमेकोऽद्वितीयः पदं विषयो यस्यास्तादृशीं अखण्डाऽर्थविषयिणीमिति यावत् । बादराऽयण आचार्यो भगवान् मनुते व्यासः । 'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च' इति सूत्रैरित्यर्थः । एतन्मते जीवेश्वरविभागस्य लोकप्रसिद्धस्य 'द्वा सुपर्णा' इति श्रुत्याऽनूदितस्य मिथ्यात्वादखण्डार्थधियोऽबाधिताऽज्ञाताऽर्थकत्वेन प्रमात्वात् सैव मोक्षफलाय वाक्यान्वयादिसाधिकरणैरपि 'आत्मा वा ऽरे द्रष्टव्यः' इत्यादिश्रुतेरभेदपरत्वनयनेनाऽखण्डाऽर्थस्यैव मोक्षफलकत्वज्ञापनात् । एतेन जीवेभ्यः स्वभावतो भिन्नस्येश्वरस्य यदैश्वर्यं तस्याऽकाल्पनिकत्वात्तत्त्वसाक्षात्कारविषयत्वं युक्तम् । तथा च सगुणविषयमेव ज्ञानं मोक्षहेतुः । 'तमेव विदित्वा' इत्यत्रैवकारेण तु प्रक्रान्तविशिष्टाऽतिरिक्तस्यैव व्यवच्छेद इति निरस्तम् । 'अथा-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ऽत आदेशो नेति नेति' 'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादिवाक्यात्त-दैश्वर्यस्यापि काल्पनिकत्वाऽवगमात्तत्त्रानुप्रवेशाऽभावेन तत्त्वसाक्षात्कारविषयत्वाऽयोगात्। अतएव 'तमेव' इत्यादिश्रुतावपि साक्षात्कारस्य तदतिरिक्ताऽविषयकत्वपर एवैवकार इत्याऽऽस्तां विस्तरः ॥ ४ ॥

काश्यपमतस्य दासोऽहमिति बुद्धौ पर्यवसानाद्बादरायणमतस्य सोऽहमिति बुद्धौ पर्यवसानात्, अत एव बुद्धिद्वयस्याऽपि फलतो भ्रमविरोधिविषयकत्वेन स्वाऽनर्थोच्छेदक्षमत्वात् प्रामाण्यमेवेति यथाऽधिकारं द्वयमपि युक्तमेवेति स्वमतमाह—

उभयपदां शाण्डिल्यः शब्दोपपत्तिभ्याम् ॥ ५ ॥

उभयेति। शाण्डिल्य आचार्य उभयपदां भेदविषयामभेदविषयां च मन्यते। कुतः शब्दोपपत्तिभ्याम्। उदाहृतभेदाऽभेदश्रुतिभिः। फलतोऽनर्थोच्छेदक्षमत्वस्य तुल्यतायुक्तिभिश्चेत्यर्थः। भगवानपि तथाऽभिप्रेत्याऽऽह—

ज्ञानयज्ञेन चाऽप्यन्ये यजन्तो मामुपासते।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥

इति। ऋषिरप्याह—

सोऽहं दासोऽहमिति वा बुद्धिर्यस्य दृढाऽमला।
कर्मभिर्न स बध्यते अकर्तृत्वाच्च देववत् ॥ इति ॥ ५ ॥

ननु भेदाऽभेदयोर्विरोधात् कथमुभयपदाऽर्थकश्रुतीनां प्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्य विशिष्टशुद्धवेशेन भेदाऽभेदयोरविरोधात्तादृशाऽर्थानामुपपद्यते प्रामाण्यमित्याशयवानाऽऽह—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

वैषम्यादसिद्धमिति चेन्न प्रत्यभिज्ञावदवैशिष्ट्यात् ॥६॥

वैषम्यादिति । ननु श्रुतेरुभयाऽर्थे प्रामाण्यमसिद्धं बाधितं, कुतः वैषम्यात् । भेदाऽभेदयोः प्रतियोगितदभावरूपतया विरोधेन परस्परविरुद्धतदुभयविषयकत्वादिति चेन्न । कुतः? प्रत्यभिज्ञावदवैशिष्ट्यात् । सोऽहं देवदत्तः सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायामिव विशिष्टयोर्भेदेऽपि केवलयोरभेदसम्भवादित्यर्थः । न च विशिष्टभेदे मानाऽभावः । परोक्षत्वापरोक्षत्वादिकयोर्विरुद्धधर्मयोरसाङ्कर्याय तदभ्युपगमात् । एतेन जीवेशविशेषणयोरविद्याऽन्तःकरणयोर्मायाऽविद्ययोर्वा देशकालकृतविरोधे मानाऽभावादविरुद्धतद्विशिष्टयोर्भेदे मानाऽभाव इति निरस्तम् । विशिष्टयोरभेदेऽन्यतरविशेषणविशेष्यस्याऽन्यतरविशेषणविशेष्याभ्याममभेदापत्तेरन्यथा तयोर्विशेषणत्वाऽयोगात् । विशेष्यस्याऽन्वयिनाऽन्वयित्वे सति व्यावर्तकस्यैव विशेषणत्वात् । तस्माद्विशिष्टयोर्भेद एवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६ ॥

नन्वेकस्य भगवतो विभेदकविरुद्धधर्मसम्बन्ध एव कुतः? न हि स्वतन्त्रस्य सर्वज्ञस्य तद्युक्तम् । ननूपाधिवशात्तथैति चेत् । तर्ह्युपाधेरेव प्राबल्यात् सदा बद्ध एव स्यादिति नित्यमुक्त ईश्वरो न स्यादित्याऽऽशङ्क्य यथा निर्मातृचित्तावच्छेदेन पूर्णो जानन्नपि सर्वं योगी कायव्यूहादौ स्वसङ्कल्पान्निर्माणचित्ताऽवच्छेदेन किञ्चिदज्ञ एव सन् तारतम्येन वर्तते, तथा ज्ञानादिशक्तिमान् स्वतः पूर्णोऽपि भगवान् स्वसङ्कल्पकृतचित्ताद्युपाध्यनन्तरं स्वविहाराऽर्थमेव विरुद्धाऽनेकधर्मवान् भवति । अतो न कोऽपि दोष इत्यभिप्रायवानाह—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

न च क्लिष्टः परः स्यादनन्तरं विशेषात् ॥ ७ ॥

न च क्लिष्ट इति। परो भगवान् क्लिष्टः जीवोपाधिक्लेशादिमानेव स्यादिति न च नैव शक्यं वक्तुम्। कुतः तदनन्तरं विशेषात्। स्वसङ्कल्पकृतोपाध्यनन्तरं तारतम्यात्। तथा च स्वसङ्कल्पसृष्टोपाध्यवच्छेदेनैव योगिन इवाऽपूर्णत्वं न तु स्रष्टृपाध्यवच्छेदेन। अतो न कोऽपि विरोध इति भावः। श्रीभागवतेऽपि—

भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः।
अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुतः ॥इति।

विदुरप्रश्ने—

सैषा भगवतो माया यन्न येन विरुध्यते।
ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम् ॥

इत्याऽऽदिमैत्रेयसमाधाने महाभारते च पर एव जीवभावं प्राप्नोतीति न सम्यक्। परस्य नियोज्यब्रह्मत्वात्। सेव्यसेवकभावकभावस्य भेद एवोपपत्तेश्चेत्यभिप्रायवतो धृतराष्ट्रस्य—

कोऽसौ नियुङ्क्ते तमजं पुराणं
स चेदिदं सर्वमिदं क्रमेण।
किं वाऽस्य कार्यमथवा सुखञ्च
तन्मे विद्वन्! ब्रूहि तत्त्वं यथावित् ॥

इति प्रश्नेऽभेदपक्षेऽनिर्वाच्यसम्भवेऽपि वस्तुतो न सम्भवतीति दोषमात्रम्। भेदवादे तु जीवस्य ज्ञानेन ब्रह्मप्राप्तिरेव न स्यादिति महान् दोषः। अन्यस्याऽन्यात्मत्वाऽयोगादित्यभिप्रायवतः सनत्कुमारस्य—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

दोषो महानत्र विभेदयोगे
ह्यनादियोगेन भवन्ति नित्याः ।
तथाऽस्य नाधिक्यमपैति किञ्चि—
दनादियोगेन भवन्ति पुंसः ॥
य एतद्वा भगवान् स नित्यो
विकारयोगेन करोति सर्वम् ।
यथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते
तथाऽर्थयोगे च भवन्ति वेदाः ॥

इति समाधाने चाऽयमेवाऽर्थः समर्थितः ।

यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वा—
नपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ।
उपाधिना क्रियते भेदरूपो
देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥

इत्यादिश्रुतिप्रमाणादित्यास्तां विस्तरः ॥ ७ ॥

श्रीमद्रामानुजाचार्यास्तु

पिबन्ति नामाऽविषयमसङ्ख्याताः कुमारकाः ।
एकस्तु पिबते देवः स्वच्छन्देन वशाऽनुगः ॥

इति श्रुतेर्जीवानां बहुत्वं भोक्तृत्वमीश्वरस्यैवैकत्वं प्रयोजकत्वं च वास्तवमिच्छन्तः सूत्रद्वयमिदमन्यथा योजयन्ति । तथाहि—उभयपदत्वं प्रज्ञाया असिद्धं बाधितम् । कुतः ? वैषम्यात् भेदाऽभेदयोर्विरोधात् । भिन्नयोरभेदस्य अभिन्नयोश्चाऽभेदस्य बाधात् । प्रतियोग्यभावरूपत्वात्तयोरिति भावः । प्रतियोग्यभावरूपयोर्विरोधेऽपि न गौणमुख्ययोर्गुणगुणिभावस्थल

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

इव विरोध इत्यभिमेत्य समाधत्ते- नेति । प्रत्यभिज्ञावत् छान्दोग्योक्तलवणप्रत्यभिज्ञावत् अवैशिष्ट्यात् अविभागादित्यर्थः । छान्दोग्ये उद्दालक आरुणिः श्वेतकेतुनामकपुत्रायाऽद्वैतं ग्राहयितुमुवाच लवणपिण्डं घटाऽऽदावुदके प्रक्षिप्य मत्सान्निध्यं प्रातरागन्तव्यमिति । स च तथा चकार । तमुवाच पिता यद्रात्रौ लवणपिण्डमुदके प्राक्षिप्तं, तदानयेति । पुत्रस्तदाजिहीर्षुस्तत्र विलीनलवणपिण्डं जलाऽविनाभूतं न विज्ञातवान् । तत आह पिता—तज्जलमाचामेति । ततस्तथा कृतवन्तं पुत्रं पुनरुवाच—कथमिति । पुत्र उवाच—लवणमिति । अस्यां प्रत्यभिज्ञायां जललवणयोरविभागकथनेन तत्त्वंपदाऽर्थयोरप्यविभागस्यैव ज्ञापनादिति । तत्रैव मिलितानां नानावृक्षोद्भवानां रसानां नदीनां च समुद्राऽऽदौ मिलितानां विवेकाग्रहकथनदृष्टान्तैरविभागस्यैव दृढीकरणात । अत एव—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

इति भगवान् , 'अविभागो वचनाव' इति बादरायणश्चाह । तथा च तयोर्न शुद्धाऽभेद इति सिद्धम् ॥ ६ ॥

तर्हि जीवेनाऽविभागादीश्वरः क्लेशवान् स्यादित्याऽऽशङ्कां परिहरति—न चेति । शङ्का निगदव्याख्याता । परिहारे हेतुमाह—अनन्तरं विशेषादिति । तत्त्वज्ञानोत्तरं जीवस्य लिङ्गशरीरभङ्गरूपविशेषाव अविभाग इति शेषः । 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति'इत्यादिश्रुत्या 'उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः'इति पारमर्षसूत्रेण च तथा ज्ञापनात् । तत्त्वज्ञानजन्यत्वात्तत्त्वज्ञानादूर्ध्वमेवाऽविभागस्तदानीं च जीवे न क्लेशगन्धोऽपीति न तदविनाभूततयेशस्याऽपि तत्प्रसङ्ग इति भावः । वस्तुतस्तु तिलेषु तैलं दधिनीव

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

सर्पिरित्यादिदृष्टान्तैरविभागं वदन्तीभिः श्रुतिभिरविभागस्य सार्वदिकत्वज्ञापनान्नोक्तः सूत्राऽर्थः किन्त्वन्यथा । तथा हि—अविभागस्य सार्वादिकत्वात् पर ईशः प्रापञ्चिकैः क्लिष्टः स्यात् तद्वद्द्विविधविकारवान् स्यादिति । नैवं वाच्यम् । कुतः ? अनन्तरं क्लेशापादकजीवादिलक्षणकार्याऽवस्थाऽनन्तरं विशेषात् फेनबुद्बुदाऽऽदीनामिव कथञ्चिद्वैधर्म्यवत्त्वात् । तथा च यथा परिणामानां फेनबुद्बुदादीनां नाशेऽपि न परिणामिनो जलस्य एवम् ईशपरिणामानां तदविनाभूतानां विकारवत्त्वेऽपि सदैकरूपस्येश्वरस्य न विकारवत्त्वमित्यन्यदेतत् । सर्वथाऽविभाग एवाऽभेदश्रुतीनां बाधिताऽर्थत्वाद्विप्रलम्भकत्वं स्यात् । एवं सेव्यसेवकभावमर्यादा स्वर्गनरकादिव्यवस्था च पुराणाद्युक्ता व्याकुला स्यात् । वस्तुतः ईशाऽभेदे तेषां तदसम्भवात् । न चोपाधिकृतपरिच्छेदात्तत्सम्भव इति वक्तुं युक्तम् । परिपूर्णस्य स्वतन्त्रस्योपाधिना तादृशपरिच्छेद इति वचसां निर्मूलत्वात् । ननु 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'एकमेवाऽद्वितीयम्' इत्यादिकया सजातीयविजातयिस्वगतभेदराहित्यं बोधयन्त्या मध्ये 'अनेन जीवात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति तस्यैव जीवात्मत्वं च कथयन्त्या श्रुत्याऽन्ते 'तत्त्वमसि' इति शुद्धाभेदमुक्त्वा तज्ज्ञानस्य 'तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये' इत्यादिना मोक्षफलकथनात् 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्यादिना भेदनिन्दनाच्च भेदश्रुतितोऽभेदश्रुतिरेव बलवती । भेदवाक्यानि त्वाऽऽरोपितभेदाऽनुवादपराण्येव । कार्यकारणोपाधिविशिष्टयोश्च जीवत्वेश्वरत्वे विशिष्टेश्चाऽनुगतधर्मिणः सामान्यात्मनः शुद्धस्य भेदः प्रातिभासिको-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ऽभेदो वास्तव आकाशाऽऽदेरिवेति सर्वमेवोपपद्यते श्रुतियुक्तिप्रमाणादिति चेत्। सत्यम्। यद्यप्येवं वक्तुं शक्यं तथाऽपि विशिष्टस्याऽनतिरेके जीवत्वेश्वरत्वबन्धमोक्षादिसाङ्कर्यप्रसङ्गो, विशिष्टस्याऽतिरेके तु तस्य मिथ्यात्वेन विनाशितया बन्धमोक्षसामानाऽधिकरण्याऽनुपपत्तिः। भेदाऽभेदपक्षश्च परमतेनाऽविशिष्टः। परमतेऽपि तत्तदुपाधिविशिष्टयोर्वस्तुतो भेदेऽपि चित्त्वादिनाऽभेदाऽङ्गीकारात्। तस्माद्भेदश्रुतेः स्वरूपतो भेद एवाऽन्योन्याऽभावलक्षणो वास्तवस्तयोः भेदनिन्दावाक्यानि तु वैधर्म्यलक्षणभेदस्यैव विभागाऽपरपर्यायस्य निन्दापराणि। फेनबुद्बुदाऽऽदीनामिव कथञ्चित्प्रतीयमानस्याऽपारमार्थिकत्वात्। नन्वन्योन्याऽभावोऽपि न पारमार्थिकः अप्रामाणिकत्वात्। तथा हि—न तत्र प्रत्यक्षं मानं भ्रमत्वशङ्काकलङ्कितत्वात्। नाऽप्यनुमानं तन्मूलत्वात्। नाऽपि श्रुतिः नाहमीश्वर इत्याऽऽदिप्रत्यक्षाऽऽदिनैव तस्य निश्चयादभेदस्यैवाऽज्ञातत्वाऽभावाद्भेदश्रुतेस्तत्र प्रामाण्याऽसम्भवात् इति चेत्। असाध्वेतत्। प्रत्यक्षादिना भेदस्य प्रवितितेऽपि त्रिकालाऽबाध्यभेदस्य मानाऽन्तरतोऽप्राप्त्याऽपूर्वत्वेन षड्विंशति++इति मन्त्रस्याऽश्वमेधे चोदकप्राप्तस्य 'चतुस्त्रिंशद्वाजिना देवबन्धो'इति वैशेषिकमन्त्रेणाऽपोदितस्य षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति वचनेनेव प्रत्यक्षाऽऽदिना प्राप्तभेदस्याऽऽपाततोऽखण्डाऽभेदपरया श्रुत्याऽपादितस्य प्रतिप्रसवेन च तत्र प्रामाण्याऽसम्भवात् तद्विरोधेनाऽभेदश्रुतीनां गौणाऽभेद एवाऽर्थ इति मनसि निधायोक्तं भारते मोक्षधर्मे—

नानात्वैकत्वमेतावद् द्रष्टव्यं शास्त्रनिश्चयात्।
मशकोदुम्बरे यद्वदन्यत्वं तद्वदेतयोः॥

इति प्राहुः। तच्चिन्त्यम्। 'तत्त्वमेव त्वमेव तत्'इत्याद्येव-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

कारघटितकैवल्यवाक्यविरोधात् तत्राऽयोगाऽन्ययोगव्यवच्छेद-कैवकाराभ्यामविभागलक्षणाऽभेदबाधनेन शुद्धाऽभेदस्यैव ज्ञापनात् । बृहदारण्यके 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' 'मैत्रेय्याऽऽत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्' इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपक्रम्य 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' इति साक्षाद्भेददर्शननिन्दां मध्ये परामृश्य, सर्वं कथं तदात्मकं भेदग्राहिमथमप्रमाणविरोधादिसाऽऽशङ्कानिरासाय 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यादिनाऽविद्यकमेव द्वैतदर्शनमिति प्रतिपाद्य तस्य तथात्वमेवात्मज्ञानबाध्यत्वादिति निर्णीय 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत्' इत्यादिना ज्ञानबाध्यत्वमुक्त्वा 'स एष नेति नेति इत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्जतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति विज्ञातारमरे केन विजानायात्' इत्युक्त्वाऽनुशासनासि मैत्रेय्ये तावदरे खल्वमृतत्वमित्युपसंहारेणाऽद्वैतज्ञानस्यैव मोक्षजनकत्वं प्रतिपादयन्त्या श्रुत्या—

> त्रिभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
> आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

इत्यादिस्मृत्या च भेदस्याऽविद्यकत्वोक्त्या ज्ञाननाश्याज्ञानोपाधित्वेन मिथ्याकथनात् । अत एव लवणोदकादिदृष्टान्ता अपि शुद्धाऽद्वैतपरा एव मन्तव्याः । तत्र 'सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किल' इति वचोभिर्यथोदकादावनुपलभ्यमानं लवणादिकं विद्यमानमेवाचमनादियत्नैर्ज्ञातवानसि तथा विद्यमानमेवाऽखण्डार्थकं तर्कादिनाऽनुपलभ्यमानं सद्गुरूक्तपाद्युपायैर्ज्ञास्यसीति कथनेनाऽद्वैतस्य कष्टगम्यत्वबोधे तात्पर्या-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ऽवगमात् तत्त्वमर्थयोर्लवणोदकयोरिवाऽभेदस्य अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य' इत्यादिवचनबोधिताऽभेदत एव निरासात् । एतेन वैधर्म्यमेव निन्दावाक्यैर्निन्द्यते नाऽन्योन्याऽभाव, स्तस्य 'द्वा सुपर्णा' त्याऽऽदिश्रुतिप्रमितत्वादिति निरस्तम् । नाऽहमीश्वर इत्याऽऽदिनाऽपि तस्य प्रमिततया मानाऽन्तरानधिऽगतत्वरूपाऽपूर्वत्वलिङ्गबाधेन तत्प्रामितत्वबाधात् । न च जीवे ईशभेदस्य प्रमितत्वेऽपि ईशे जीवभेदस्याऽथवा चातुर्मास्यमध्यपर्वणो द्वयोः प्रणयन्तीति वाक्येन चोदकप्राप्त्या प्रणयनविलक्षणाऽग्निप्रणयनस्यैव भेदवाक्येनैव प्रत्यक्षादिप्रमाणप्राप्तव्यावहारिकभेदविलक्षणत्रिकालाऽबाध्यभेदस्य प्राप्त्याऽन्यतोऽप्राप्तेरपूर्वत्वात् उक्तरीत्या प्रातिप्रसवाच्च स्याच्छ्रुतिप्रामितत्वमिति वाच्यम् । व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेन भेदद्वैविध्ये मानाऽभावात्, श्रुतावबाध्यत्वबोधकशब्दाऽभावाच्चाऽपूर्वकत्वाऽभावात् । अभेदश्रुतेरज्ञातज्ञापकत्वेन प्रामाण्यावश्यकत्वाद्भेदप्रत्यक्षादिबाधकत्वाऽभ्युपगमे तद्विरोधेन भेदश्रुतेः प्रतिप्रसवस्याऽप्यसम्भवात् । न चोक्तरीत्याऽस्मिन्मते विशिष्टस्याऽतिरेकाऽनतिरेकविकल्पग्रासान् मोक्ष एव च दुर्वच इति वाच्यम् । विशिष्टस्याऽतिरेकेऽपि नित्यमुक्तस्याऽऽत्मनः सदा शुद्धस्य कार्यकारणोपाध्यवच्छेद्यत्वं स्वाऽऽभासद्वारकम् । बन्धः सकलतन्निवृत्तिश्च मोक्ष इत्यङ्गीकारादुक्तदोषाऽभावात् परम्परयोपाध्यवच्छेद्यस्य शुद्धस्य नित्यत्वात् । अत एव न परैमताऽविशेषोऽपि, परैश्चित एकमात्रव्यक्तित्वस्य कार्यकारणोपाधीनां मिथ्यात्वेन विशिष्टमिथ्यात्वस्य चाऽनङ्गीकारात् । अतस्तन्मताऽविशेषाऽऽपादनमद्वैतमताऽज्ञानविजृम्भितमेव । तस्मादद्वैतपक्षीयमेव व्याख्यानं साधीयः । ईश्वरगीतायामपि—

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।
एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥
तस्माद‌द्वैतमेवाऽऽहुर्मुनयः पारदर्शिनः ।
भेदो व्यक्तस्वभावेन सा च मायात्मसंश्रया ॥
यथा हि धूमसम्पर्कान्नाकाशो मलिनो भवेत् ।
अन्तःकरणजैर्भावैरात्मा तद्वन्न लिप्यते ॥
ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विचक्षणाः ।
अर्थस्वरूपं विज्ञानात् पश्यन्त्यन्ये कुदृष्टयः ॥
कूटस्थो निर्गुणो व्यापी चैतन्याऽऽत्मा स्वभावतः ।
दृश्यते ह्यर्थरूपेण पुरुषैर्भ्रान्तिदृष्टिभिः ॥

इत्याऽऽदिना प्रपञ्चमिथ्यात्वेन सदा शुद्धाद्वितीयस्याकाशादेरिवाऽनिर्वाच्योपाधितः सर्वव्यवहारस्य समर्थनात् । वस्तुतः परमात्मा नित्यज्ञानादिलक्षणो भगवान् सदैकरूपो भक्तवात्सल्याद्यनेकगुणोल्बणः ब्रह्मविष्णुशिवनारायणरामकृष्णादिशब्दैश्च व्यपदेश्यः सर्वजीवनियन्ता, जीवस्तु पितुः पुत्र इव तदंशोऽनाद्यज्ञानपाशनिबद्धः कथञ्चित्प्राक्तनाऽनेकशुभादृष्टबलाद्विविदिषया सद्गुर्वाऽऽश्रयणेनेशबुद्ध्या तद्भजनेन तत्कृपया स्वस्य साक्षात्कारादज्ञानपाशनिवृत्त्या तत्सायुज्यमाप्नोति न तत्र प्रपञ्चगन्धोऽपीत्यत्र न कस्याऽपि विवाद इति भेदाऽभेदाऽन्यतराऽवलम्बनवादः प्रपञ्चसत्यत्वामिथ्यात्ववादश्च संज्ञाकलहमात्रम् । सर्वमतेऽपि प्रपञ्चस्याऽनित्यतया मुक्तस्य प्रपञ्चाऽभावादिति सुधीभिर्विभावनीयम् ॥७॥

ननु जीवानामाधुनिक एव बन्ध उपाधिकृतत्वात्, तथेश्वरस्याऽपि प्रसिद्धमैश्वर्यमाधुनिकमेव । अस्य व्यञ्जिका नित्यनिवृ-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

चाऽपि मूढैरात्मेव दृष्टाऽस्य सत्त्वमसत्त्वञ्च दर्शयति सिद्धत्वाऽसिद्धत्वाभ्यां स्वतन्त्राऽस्वतन्त्रत्वेन। सैषा वटबीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैव। तद्यथा—वटबीजसामान्यमेकमनेकान् स्वाऽव्यतिरिक्तान् वटान् सजीवानुत्पाद्य तत्र पूर्णं सन्तिष्ठत्येवमेवैषा माया स्वाऽव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन करोति। सैषा चित्रा स्वयं गुणभिन्नाऽङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी चैतन्यदीप्तेत्यादिश्रुतिभिरुपाधीकृतत्वज्ञापनात्। तथा चौपाधिकत्वाद् दृश्यत्वाच्च कल्पितस्य बन्धस्येवैश्वर्यस्यापि ज्ञाने न बाधप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—

ऐश्वर्यं तथेति चेन्न स्वाभाव्यात् ॥ ८ ॥

ऐश्वर्यमिति। ऐश्वर्यं भगवतस्तथा जीववदुपाधिकृतत्वादाधुनिकम्, तथा च तद्ब्रह्मबाध्येतेति चेन्न—कुतः स्वाभाव्यात्। विचित्राऽनेकशक्तिमत्त्वस्येश्वरत्वपदाऽर्थत्वात्। तस्य च 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी' इत्यादिश्रुत्या स्वाभाविकत्वकथनात् 'आनन्दाऽदयः प्रधानस्य' इत्यधिकरणे च भावत्वलाभात् पारमार्थिकाद्वितीयस्य च 'एकमेवाऽद्वितीयम्' इत्यादिवचोभिर्बाधाद्विवक्षितविवेकतः स्वरूपेऽन्तर्भावतो वह्न्यादावौष्ण्यादेरिव स्वभावत्वादित्यर्थः। तथा च तन्नैव बाध्यते, नाऽपि तेन द्वैतम्, तस्य नित्येश्वरस्वरूपत्वादिति भावः। न च तर्हि परमतेनाऽविशेषः। तन्मते धर्मधर्मिभावस्यापि वास्तवत्वेन विशेषात्। न चोक्तश्रुतिविरोधः। तस्या अपि विवक्षितविवेकेन जीवप्रपञ्चात्तत्त्वपरत्वात्। अन्यथा मोक्षो न स्यादिति। ब-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

स्तुतो राहोः शिर इत्यादाविवाऽभेदस्यैव धर्मधर्मिभावघटकतया तेन धर्मधर्मिभावस्य वास्तवत्वेनाऽविशेषेऽपीष्टापत्तेरिहाऽपि सङ्केतमात्रमिति मन्तव्यम् । विवक्षितविवेकेन सम्बन्धे केषाञ्चिन्मौढ्याभेदांऽशस्तु बाध्यतान्नामेति तत्त्वम् ॥ ८ ॥

अप्रातिषिद्धं परमैश्वर्यं तद्भावाच्च नैवमितरेषाम् ॥ ९ ॥

अप्रतिषिद्धमिति । परमैश्वर्यं परमेश्वरस्यैश्वर्यं अप्रतिषिद्धं कालत्रयेऽप्यबाधितमेवाऽस्ति बाधकाऽभावात्तदश्रवणाच्च । इतरेषां जीवानां नैवं नाऽबाधितोपाधिकत्वम् । कुतः 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते' इत्यादिश्रुतिभिस्तथा बोधनादिति भावः ॥ ९ ॥

ननु माऽस्तु जीवज्ञानेन परमेश्वरोपाधिबाधस्तथाऽपि परमेश्वरोपाधेस्तत्कृतैश्वर्यस्य च जीवोपकार एव प्रयोजनम् । इत्थञ्च क्रमेण युगपद्वा सर्वजीवमुक्तौ परमेश्वरोपाधेः स्थितौ प्रयोजनाऽभावात्तस्याऽप्यत्यन्तलये किंकृतमैश्वर्यं स्वभाव इत्याऽऽशङ्कां सर्वमुक्त्यभावपक्षाऽऽश्रयणेन निराकरोति—

सर्वाऽमृते किमिति चेन्नैवं बुद्ध्यानन्त्यात् ॥१०॥

सर्वाऽमृते इति । सर्वाऽमृते सर्वस्य जीवस्याऽमृते मोक्षे सति किमिति चेत् ।किं कृतं किंप्रयोजनकं किंस्वभावकं कीदृशमैश्वर्यं वक्तुमशक्यत्वान्नास्त्येव तदा तदैश्वर्यमिति चेन्नैवम् । कुतः बुद्ध्याऽऽनन्त्यात् जीवोपाधीनां बुद्धीनामनन्तत्वादि-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

त्यर्थः। तथा च तादृशकाल एव नास्तीति युक्तं भगवतः स्वाभाविकमैश्वर्यमुक्तप्रकारमिति भावः॥ १०॥

ननु यदि जगत्कर्तृत्वलक्षणमैश्वर्यं परमेश्वरस्य साहजिकं तदा मृदाऽऽदिवद्विकारित्वं प्राप्तं तत्राह—

प्रकृत्यन्तरालादवैकार्यं चित्सत्त्वेनाऽनुवर्तनात् ॥११॥

प्रकृतीति। प्रकृत्यन्तरालान्मायाशक्तिद्वारकत्वात् अवैकार्यमविकारिता ब्रह्मण इति शेषः। कुतः चित्सत्त्वेनाऽनुवर्तनाद् स्फुरणरूपसत्तया सर्वत्राऽनुगतत्वादित्यर्थः। साक्षित्वादविकारित्वमनुमेयम्। विकारित्वे विकारसाक्षिता न स्यात्। तथा दर्शनादिति भावः। तस्माद्विवर्तोपादानत्वमेव ब्रह्मणो न परिणाम्युपादानत्वमित्याऽऽस्तां विस्तरः॥ ११॥

अत एव तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमित्युपपद्यते इत्याह दृष्टान्तम्—

तत्प्रतिष्ठा गृहपीठवत् ॥ १२ ॥

तत्प्रतिष्ठेति। तस्मिन् ब्रह्मणि प्रतिष्ठा विकारजातस्याऽवस्थितिरविरुद्धेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः गृहपीठवदिति। यथा गृहमध्यस्थिते पीठे स्थितोऽपि गृहे तिष्ठति पीठे तिष्ठतीति व्यपदिश्यते तथा तत्परिणामिकारणे मायायां तिष्ठति विवर्तोपादाने मायाऽऽश्रये ब्रह्मणि च सर्वं तिष्ठतीति च वक्तुं शक्यमिति न कोऽपि विरोध इति संक्षेपः॥ १२॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ननु विचित्राऽनेकार्थरचनासामर्थ्यं प्रकृतावेव वा ब्रह्मण्येव वा कल्पनीयम् । इत्थं च ब्रह्मणा प्रकृतिः प्रकृत्या ब्रह्मैव वाऽन्यथासिद्धं भवतु । नेत्याऽऽह—

मिथोऽपेक्षणादुभयम् ॥ १३ ॥

मिथो ऽपेक्षणादिति । ब्रह्म प्रकृतिश्चोभयमपि कारणम् । कुतः मिथोऽपेक्षणात् । परस्परं चेतनाऽचेतनाभ्यां स्वज्ञानाय स्वसामर्थ्यव्यवहाराय चाऽपेक्षितत्वात् । अत एवाऽन्धपङ्गुन्यायमाश्रित्य श्रुतावपि द्वयोः कारणत्वं श्रूयते इत्यवसेयम् ॥ १३ ॥

स्वमते प्रकृतिपुरुषौ द्वावेव पदाऽर्थावित्याह—

चेत्याचितोर्न तृतीयम् ॥ १४ ॥

चेत्येति । चेत्या प्रकृतिः चिद्ब्रह्म तयोर्न तृतीयं पदाऽर्थान्तरमत्रेत्यर्थः । अत्र ब्रह्मभिन्ने ज्ञातृत्वस्य प्रकृतिभिन्ने ज्ञेयत्वस्य निषेधे तात्पर्यात् । तृतीयमस्ति न वेति न पूर्वपक्षाऽवतारः ॥ १४ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषयोः सम्बन्धोऽस्ति न वा । अन्ते सर्वकार्यविलोपप्रसङ्गः । आद्ये तु स एव तृतीय इत्यत आह—

युक्तौ च सम्परायात् ॥ १५ ॥

युक्तौ चेति । मिथ इत्यनुवर्तते । तौ प्रकृतिपुरुषौ परस्प-

आनन्द-प्रकाशभ… (library stamp)

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

रं प्रति सम्बन्धरूपौ न त्वागन्तुकः सम्बन्धोऽस्ति। कस्मात् सम्परायात् अनादित्वादेव। तथा च गीतासु—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि।

इति। अथाऽनाद्येव सम्बन्धाऽन्तरमस्त्विति चेन्न—जडाऽजडविकल्पेन तयोरनन्यत्वादिति दिक्॥ १५॥

नन्वेकमेवाऽद्वितीयमित्याऽऽदिश्रुतेः सद्वस्तु द्वितीयं नास्त्येव। यच्च प्रतीयते प्रकृतितत्कार्याऽऽदिकं तत्सर्वं दृश्यत्वाच्छुक्तिरजताऽऽदिवन्मिथ्यैव। अतः कथं प्रकृतिर्ब्रह्मेव पदार्थस्तत्राऽऽह—

शक्तित्वान्नाऽनृतं चेत्यम्॥ १६॥

चेत्यं प्रधानं नाऽनृतं विकल्पख्यात्युल्लिखितशशशृङ्गादिवदलीकम्। कुतः शक्तित्वात् ब्रह्मनिष्ठसर्वकर्तृतासामर्थ्यरूपत्वात्। यथा वह्नेर्दाहाऽऽदिजननसामर्थ्यं वह्निस्वरूपमेव। अतो नाऽद्वैतवाक्यविरोधोऽपि। शक्तिशक्तिमद्भावनिबन्धनस्य कार्यकारणभावनिबन्धनस्य चाऽभेदस्य तत्राऽभिप्रेतत्वादित्याऽऽस्तां विस्तरः॥ १६॥

वस्तुत उभयपदामित्याऽऽदिसूत्रैः शक्तित्वादिति पर्यन्तैर्बादरायणमतमेव स्फुटयति। तथा हि—उभयपदां जीवपरमात्मोभयतद्गोचराम् 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्माऽस्मि' 'प्रज्ञानं ब्रह्म' 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिशब्दादभेदज्ञानस्याऽनुभवाच्चाद्विरोधित्वेनाऽभेदज्ञानस्यैव प्रमाणाऽविरुद्धस्य प्रार्थनीयत्वमित्युपपत्तेश्च। वैषम्यादिति। उभयविषयत्वमयुक्तं भक्तिवैषम्यापातात्। भक्ति-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

र्हि ब्रह्मगोचरैवेति चेन्न—अभिज्ञावदेवाऽवैशिष्ट्यात् कल्पितविशेषाऽगोचरत्वात् 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' इत्यादिवाक्यात् । तथा च ब्रह्मसाक्षात्कार इव एतावपि 'वासुदेवः सर्वम्' इत्यादिवाक्याऽनुसारादभेदो विषय इति भावः। ननु तर्हि संसर्गस्याऽविषयत्वात्कथं कल्पिताऽगोचरत्वं ज्ञानभक्त्योरिति चेत्। चित एव संसर्गत्वादित्यत्रेहि । अत एव चिन्मात्रविशेष्यकचिन्मात्रप्रकारकत्वेऽपि न हानिः । 'अयं घटः' इत्यादावभेदेऽपि तदभ्युपगमात् । अथवा भावाऽद्वैतस्वीकारेण भेदाऽभावव्यक्तिः स्वरूपेणैव ससर्गः न तु प्रतियोगी भेदोऽपि संसर्गकोटौ भासत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

जीवेश्वरयोरभेदे परब्रह्मणोऽपि क्लेशाऽऽदिमत्त्वमापतितमित्यत आह—न चेति । 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्' इत्यादिश्रुतेः । अनन्तरं बुद्ध्यनन्तरं भेदनाशेनैश्वर्यरूपविशेषाऽभ्युपगमात् न भेदकाले जीवधर्मा ईश्वरे प्रसज्यन्त इति भावः । नैश्वर्यमपि रागद्वेषघटितत्वात् क्लेश एवेत्यत आह—ऐश्वर्यमिति । तथा न क्लेशाऽऽत्मकं स्वाभाव्यात् स्वभावत्वादीश्वरधर्मत्वात् । तथा च सर्वत्रैश्वर्यस्य जैवविहितनिषिद्धकर्मद्वारभूताऽनुरागद्वेषघाटितस्य परमेश्वरधर्मत्वप्रतिपादनात् कर्मसमानाऽधिकरणं विजातीयरागद्वेषघटितमैश्वर्यं क्लेशात्मकमिति भावः ।

न चैश्वर्यं क्वचिज्जीवधर्मोऽप्यस्त्विति चेत्तत्राऽऽह—अप्रतिषिद्धमिति । इतरेषां जीवानां परैश्वर्यं तद्भावात् परभावात् अप्रतिषिद्धम् । चो हेतौ । यतो नैवं न जीवत्वेन रूपेणाऽप्रतिषिद्धम् ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

पुण्यपापाऽऽवृता जीवा रागद्वेषमलाऽऽवृताः ।
जन्मनाशाऽभिभूताश्च सदा संसारिणोऽवशाः ॥

'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयम्' इत्याऽऽदिवाक्येनैश्वर्यप्रतिक्षेपाच्च । सदेति पूर्वकालाऽभिप्रायेण ज्ञानपर्यन्ताऽभिप्रायेण वा । ननु यदि जीवस्य मुक्तावीश्वरभावस्तर्हि सर्वमुक्तौ कथमीश्वरभावस्तदैश्वर्यस्याऽप्युपसंहाराादित्याऽऽशङ्क्याऽऽह—सर्वाऽमृत-इति । सर्वाऽमृते सर्वमुक्तौ किं कुत ऐश्वर्यमिति चेन्न—बुद्धीनामानन्त्यात् । तथा चेदानीन्तनबुद्ध्या अधुना मुक्तानामेवेश्वरभाव इति न कश्चिद्दोष इति तात्पर्यम् । न च नाऽस्त्येव सर्वमुक्तिरिति वाच्यम् ।

सोऽयं जीवसमाऽऽख्यस्तु ब्रह्मैव परमाऽर्थतः।
व्यवहारदशायान्तु मायया परमेश्वरः ॥
पृथक्त्वेन द्विजा भाति जलपात्रैर्यथा रविः ।
आत्मानो बहवोऽनन्ताः श्रुतिरित्येवमब्रवीत् ॥
संसाराऽऽदेरनित्यत्वात्सम्यग्ज्ञानोदयाऽवधि ।

इत्याऽऽदिवाक्यैः सर्वजीवेष्वसङ्कोचेन प्रवृत्तौ बलवाधकशून्यैः सर्वमुक्तिसिद्धेः तत्सिद्धौ चेशितव्याऽभावात्तदैश्वर्यस्याऽप्युपसंहारः । किञ्चाऽग्रे सूत्रकृदेव जगत्सृष्टौ कारुण्यमेव कारणं सूत्रयिष्यति । कारुण्यं च ज्ञानयोगप्रवर्तनेन परदुःखप्रहाणेच्छानियतो वृत्तिभेदः । तथा च य एव नित्यसंसारी तत्संसर्गे हेतुभूता करुणा मोघा स्यादिति सर्वमुक्तिसिद्धिः । न च भगवन्मायाऽऽदिविनाशे मानाऽभावान्न सर्वमुक्तिः सम्भवति मायाऽऽदीनां तन्नियामकानां सत्त्वादिति वाच्यम् 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इति विश्वहेतुत्रिगुणमायानिवृत्तिबो-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

धकवाक्येन—

एका शक्तिः शिवैकोऽपि शक्तिमानुच्यते शिवः ।
शक्तयः शक्तिमन्तोऽन्ये सर्वशक्तिसमुद्भवाः ॥
शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदन्त्यपरमार्थतः ।
अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥

इत्यादिवाक्यैश्च मायित्वचिच्छक्तिमत्त्वतत्कृतभेदानियामकपाकृतसत्त्वादीनां सर्वेषामेव विनाशित्वकथनात् । ननु मायादेः किन्नाशकमिति चेत् । पूर्वोक्तब्रह्मज्ञानमेवेति वदामः ।

ननु को विरोध इति चेत् । न,
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
अनयैव जगत्सर्वं सदेवाऽसुरमानुषम् ।
मोहयामि द्विजश्रेष्ठा ग्रसामि विसृजामि च ॥
उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
विज्ञायाऽन्वीक्ष्य चात्मानं तरन्ति विपुलामिमाम् ॥

इत्यादिना च विरोधप्रतिपादनात् सर्वशून्यजीवपरमेश्वरोभयाऽभेदचिन्मात्रविषयत्वेन ब्रह्मसाक्षात्कारस्याऽध्यासमात्रविरोधस्याऽतिस्पष्टत्वाच्च । यद्यपि ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेनैव हेतुता, तथापि चरममोक्ष्यमाणज्ञानव्यक्तित्वेन फलोपाहिततेति नेदानीं तन्नाशः । न चोपादाननाशाऽभावे कथमिदानीमुच्यमानतत्तत्पुरुषाऽन्तःकरणाऽऽदेर्नाशः चरमवृत्तिप्राचीनचरमवृत्त्यभावरूपाऽज्ञानात्मकनिमित्तनाशादेव नाशस्य प्रमाणबलेनोपगमात् । चरमवृत्त्यभावरूपाऽज्ञानसत्त्वादेव जीवन्मुक्तस्याऽन्तःकरणादिसत्त्वं प्रारब्धाऽदृष्टाऽतिरिक्ताऽदृष्टं शुक्तिरजताऽऽदिविक्षेप-

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

षु प्राथमिकब्रह्मसाक्षात्कारवृत्तिव्यक्त्यभावस्तादृशव्यक्तिप्राचीनो हेतुरिति तन्नाशादेव पूर्वोत्तरेषां तेषां नाशाऽनुत्प(त्तेः)। न च ब्रह्म-साक्षात्कारात् कथमन्यगताऽध्यासानां निवृत्तिः जीवन्मुक्तस्य सर्वज्ञश्रुतेर्ब्रह्मसाक्षात्काराऽनन्तरं ब्रह्मस्वरूपसर्वतत्तदधिष्ठानसा-क्षात्कारादेव तन्नाशाऽभ्युपगमात् । 'छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' इति-श्रुतेर्ब्रह्मसाक्षात्काराऽनन्तर तत्स्वरूपसर्वतत्तद्वस्तुसाक्षात्कार इव तत्तद्गताऽध्यासनिवृत्तावप्यनुपपत्त्यभावाच्च । अन्यगताऽध्यासा-नां ब्रह्मण्यप्यध्यासाच्च ।, अन्यगताऽध्यासनिमित्ततत्तदधिष्ठा-नाऽज्ञानस्याऽऽत्मन्यध्या (स) स्याऽऽत्मज्ञानेन नाशे तत्तद-ध्यासनाशोपपत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः। ननु ब्रह्मण उपादानकर्तृ-त्वलक्षणे ऐश्वर्ये विकारित्वाऽऽपत्तिस्तत्राऽऽह—

प्रकृतीति । प्रकृतिरन्तरालपरम्परासम्बन्धघटकं वस्तु, तस्मादवैकार्यमपरिणामित्वम्। यदि हि तदभावाऽनधिकरणत्वे स-ति तदुपादानत्वं साक्षात् स्यादपि परिणामित्वम् । किन्तु तादृ-शोपादानत्वं स्वाश्रयप्रकृतिसम्बन्धेनैव ब्रह्माणि वर्तते । तत्र हेतुः चित्त्वेन सत्त्वेन चाऽनुवर्तमानत्वादिति । जडेषु साक्षात्तादृ-शोपादानत्वे चित्सत्ताऽऽत्मकस्वरूपपरावृत्तिप्रसङ्गादिति भावः । तस्याः प्रकृतेः परस्मिन् प्रतिष्ठा स्थिति र्गृहे पीठस्येवेति । ननु तदुपादानत्वं साक्षान्नास्त्येवस्त आह—मिथोऽपेक्षणादिति । पर-स्पराऽपेक्षासत्त्वादुभयमपि ब्रह्म प्रकृतिश्चेत्युभयमप्युपादानम् । ब्रह्म विवर्तमानं प्रकृतिः परिणामेनेत्येतावानेव परं भेदः । वि-वर्तमानत्वञ्च तदभावाधिकरणत्वे सति तदुपादानत्वम् । व्य-वहारलाघवाय प्रसङ्गात् पदार्थं विभजते—

चेत्येति । चेत्यं जडं चिच्च ताभ्यां तृतीयं नास्तीत्यर्थः ।

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

ननु मिथोऽपेक्षणादुभयमित्यत्युक्तम् । न ह्यपेक्षामात्रेणोपादानत्वं सम्भवति, दण्डादेर्घटाद्युपादानत्वापत्तेरिति चेत्त्राह—युक्तौ चेति । चिज्जडौ द्वावपि पदार्थौ तादात्म्यापन्नौ च तत्रैव चेत्यस्य सम्परायात् । तथा च तादात्म्येन हेतुत्वादुपादानत्वं युक्तमिति भावः । चेत्यस्याऽलीकत्वादं निराकुरुते—शक्तित्वादिति । अनृतमलीकं न तत्तादात्म्ये सति तत्कार्यप्रयोजकत्वात् । न हि शशशृङ्गादावेवेतीदृशशक्तित्वमस्तीति भावः ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

शिवकुटी ग्रंथालय
आबू पर्वत

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi

CC0. In Public Domain, Digitizagtion by eGangotri

Dr. Urmila Sharma Collection, Varanasi